

Barndommen

*Møter du verden med et smil,
så får du et smil tilbake.*

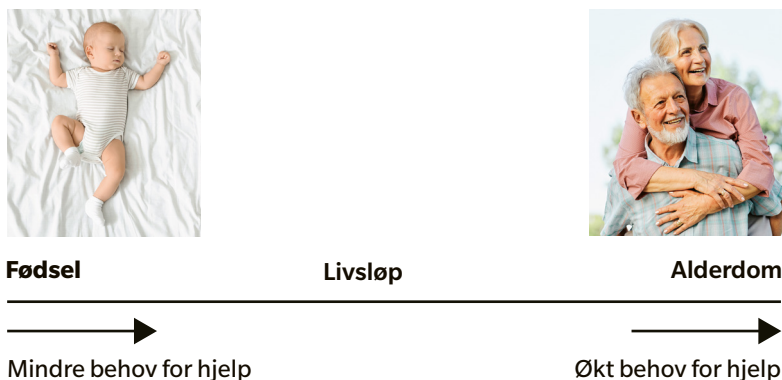
Lillian

I egen forskning om verdighet i alderdommen, er det tydelig at menneskets livserfaringer preger nåtiden som eldre. I doktorgraden fant jeg at eldre erfarte at verdighet handlet om å føle seg elsket, verdsatt og å føle seg levende (Rykkje, 2014). I dette perspektivet ligger en grunnleggende forståelse for at åndelighet er knyttet til opplevd verdighet og å kjenne seg hel som menneske. Derfor har jeg i denne boken et tydelig blikk for menneskets åndelige helseressurser. Forbindelsen til livshistorier ser jeg gjennom at narrativer bidrar til å beskrive den eldre personens identitet. Gjennom et narrativt blikk på hvem en er, har livet man har levd, verdier man forsøker å overholde og respektere, mål en ønsker å nå, men også den levde kroppen en sentral rolle (Edwards, 2001). **Lillian** er en av deltakerne som tydelig viser en sammenheng mellom hvordan hun har møtt livet – med et smil, og hvordan hun reflekterer over egne livserfaringer.

En livshistorie er en fortelling som strekker seg fra fortellerens tidligste minne og frem til fortellertidspunktet. I et livsløpsperspektiv tenker jeg det er

like naturlig å få hjelp når man blir gammel, som det er at et lite barn trenger omsorg. Se følgende illustrasjon:

Figur 2 Livsløpet og hjelpebehov

Selv om livshistoriene ikke alltid fortelles kronologisk, velger jeg å starte med barndommen. Fra fødselen av har vi alle forventninger om å leve et langt og godt liv. Jeg tar utgangspunkt i det helhetlige menneskesynet der kropp, sjel og ånd er sammenvevd. I denne boken er helseressursene først og fremst knyttet til åndelige helseaspekter, ikke de fysiske som ofte trekkes frem i forebygging av sykdom. Et sentralt aspekt i åndelighet er ro og fred, slik at man kan kjenne forbundethet til sitt indre rom (Rykkje, 2016; Rykkje et al., 2011). Dette er i tråd med Gadamer (1996) sitt syn på helse som indre harmoni. Ifølge Eriksson (1997) er tro, håp og kjærlighet basale kilder til styrke gjennom livet. Som tidligere påpekt påvirkes opplevd helse av individet selv, gjennom evnen til å erfare mening og håp i egen livssituasjon (Eriksson, 1984/2018). Den enkeltes personlige særtrekk opparbeides og utvikles gjennom vår oppvekst, erfaringer, utdanning, med mer, en prosess over tid i hele livsløpet (McCormack et al., 2023). Barndomsårene former individet gjennom tanker, adferd, smak og verdier i tråd med gjeldende normer (Skodvin, 2023). Med støtte i Vygotskys sosiale læringsteori, anses barns læring og utvikling som et samspill mellom individ og miljø.

Eriksson påpeker at mennesket er en udelelig enhet av kropp, sjel og ånd, og at helse innebærer å kjenne seg hel (I. Bergbom et al., 2021). Å være hel betyr å erfare seg selv som en hel person. Dette innebærer hellighet i betydel-

ningen ærbødighet overfor eget liv og seg selv som menneske og en unik person (Eriksson, 1997). I tråd med Tillich (1952/1995) handler åndelighet også om eksistensielle spørsmål og mot til å leve eget liv. Michaelson et al. (2023) finner at barns åndelige helse handler om å være menneskelig, og at barn uttrykker åndelighet som forbundet med seg selv, til andre relasjonelt, til naturen og til det transcendent.

I dagens samfunn har teknologien og mobilbruk brakt oss ut av kontakt med våre åndelige helseressurser, noe som har medvirket til større psykososial uhelse blant barn og unge (Haidt, 2024). Egen forskning tyder på at forbundethet med sitt indre kan åpne opp for verden utenfor en selv og slik redusere egosentriske tanker (Rykkje et al., 2011). Åndelighet rettet utover seg selv innebærer opplevelsen av å være del av naturen, fellesskap med andre mennesker eller at det finnes en høyere makt. Dette er åndelige ressurser som kan bidra til velbefinnende og bedre helse. Mye av den sosiale læringen og utviklingen Haidt etterlyser i vår tids barndom, finner jeg i historiene til deltakerne.

Oppvekstvilkår, fattigdom og takknemlighet

Barndomsminnene er preget av den tiden deltakerne vokste opp og de vilkår deres familier levde under. Erindringene fra barndommen viser til en tid som er borte og som er svært forskjellig fra nåtiden. Det blir nærliggende å sammenligne før og nå (Danielsen, 2013). Levekår med mangel på penger inngår i de fleste livshistoriene, slik **Liv** minnes: «Det var ikkje god råd, ingen hadde god råd, det var likt for alle». Deltakerne opplevde at fattigdom var utbredt i store deler av befolkningen, selv om det er variasjoner i fortellingene. **Olav** forteller: «Vi vaks opp i fattige kår over heile kysten, så det var eit arbeid og ein kamp for tilværelsen». Særlig om vinterfisket slo feil, ble det lite mat og penger, men de sultet ikke. Han beskriver at det var enkel mat som brødskeive med smør uten pålegg. Grønnsaker og frukt var sjeldent, og **Olav** bemerker at det gikk utover tennene: «På den tida var det mange som fekk gebiss til konfirmasjon. Så gale var det». Foreldrenes arbeidssituasjon hadde stor betydning for livskårene, og **Gunnar** mener det var større klasseskiller da han var barn enn i dagens samfunn:

Ja, det var det, når eg begynte på skolen så ble det lest opp liksom ka faren var. Moren var jo ikkje i arbeid eller sånt noe, men faren var i arbeid ... Men ... det som kaltes nødsarbeid, det vil si, det var kommunalt arbeid, og det var en finere omtale for fattigkassen eller sånt noe. Altså de ble betalt så ... en stor del av de som eg gikk i klasse med, de hadde foreldre ... som ikkje hadde noe videre inntekt eller sånt noe, men min bestefar han hadde jo godt arbeid for han var sjømann. Sjøyrke det var i grunnen sikkert yrke, sånn noenlunde godt betalt og vet du.

Her vises det til et sosialtiltak som omtales av Gunnar som fattigkassen. Et annet tiltak for å bedre barns livskår blir beskrevet av **Jens**, som husker at de før skoletimen fikk melk og to skiver med brunost:

Det var de som var litt fattige som fikk spise på skolen. Så de var sikker på at de fikk mat i seg før de gikk på skolen. Folk flest var litt fattigere enn de er i dag. Vi var flere gutter som kom litt tidligere på skolen for å spise. Men det var alminnelig sånn det. Følte ikke noe fattigdomspress. Det var bare sånn. Folk var fattig. Lapp på lommen gikk vi og med (latter). Vi gjorde det. Ja det var det. Det var fattigdommen.

Ut fra Jens sin tolkning var det ikke stigmatiserende å ha dårlig råd fordi det var såpass alminnelig. Imidlertid er det ikke alle som forteller om fattigdom. Et eksempel er **Harald**, som kommer fra en arbeiderfamilie. Faren var tømrer og spedde på inntekten med ekstrajobber på kveldstid, slik at de «hadde god råd til ting som kanskje bar preg av luksus hos andre». En annen som var bedrestilt er **Josefine**, datter av en kjøpmann. Hennes hverdag skiller seg ut fra de andre historiene:

Vi hadde det jo så godt fordi ... det har vært en veldig god oppdragelse ... og det som jeg husker det var alle disse barnelekene, og det var jo enkle leker vi hadde, ikke sant. [...] Og så ble vi opplært til å gå tur hver søndag, skulle gå tur med pappa, og da tok vi på oss pene kler. Og han hadde en veldig stor forretning ... Vi ble opplært til å gå å leke og ha det morsomt, og vi kunne jo

sitte ... om søndagen da fikk vi ikke lov ... måtte ikke sitte med noe håndarbeid om søndagen, det var synd ... Vi spilte ludo og lekte, vi jentene hadde mye moro med dukke ... så hadde vi mye musikk og sang ... hadde og piano og flygel, begge deler ... Så jeg har hatt en veldig trygg barndom.

Vi hadde to hushjelper i alle år, vi hadde veldig stort hus, og de ... hadde det så godt ... fordi de ble behandlet akkurat som vi døtrene, kom ned om kvelden selv om de hadde hvert sitt værelse ... så likte de å sitte hjemme i stuen med håndarbeidet sammen med oss ... Så du skjønner jeg har jo hatt en vidunderlig oppvekst ... så jeg har så mye synes jeg, å gi andre.

I barndommen fikk Josefine forståelse for at andre mennesker ikke hadde det slik som dem selv. Hun viser til at da hun var 6–7 år tok bestemoren henne med for å gi matkurv til andre som ikke hadde det så godt. Dette gjorde voldsomt inntrykk på henne: «Da lærte jeg, lissom fikk den gnisten, å tenke på andre ... Fikk interesse for alt sånn, så ... jeg var veldig glad i å gå rundt og hjelpe noen som trengte hjelp». Et annet eksempel på hjelpsomhet finnes i **Hanna** sin historie, der hun viser til hvordan barna ble del av frivillig arbeid for å hjelpe andre familier som bodde i brakker oppført etter Bergensbrannen:

Det var en lav tre-bolig, så det bodde sikkert mange arbeidsløse der. Tror det må ha vært sånne kommunale. Uten at jeg vet det. Men iallfall hadde vi flere i vår klasse som hadde vanskelig med økonomien, og da vi var i 2.–3. klasse hadde vi en frøken, som sa at en dag i uken da skulle vi ha håndarbeid. For vi lærte jo både sy, hekling og stricking, og da sa vi at vi skulle ha klubb i den timen på skolen. Så kunne vi strikke og lave ting som var nyttig, labber og sånn. Så sa min mor, hun var ett sånt sosialt vesen. Ja skal dere lage klubb, så må dere gjøre arbeid for noe, ha ett mål, sa hun. Da kan dere arbeide, så kan dere holde en utlodning ... Penger, hvis vi får inn, så kan det gå til hjelp til disse som ikke har sko. De [andre familier] var mange, ofte seks og syv barn. Vi var jo bare to, og de fleste utav venninnene mine var bare to eller tre. Og det var jo det òg som gjorde at de var vanskelig stilte. Så vi begynte en klubb ... ti fra klassen ... Frøken hun var jo så interessert, hun

var jo gammel frøken, ikke gift. Og hun var jo så glad for dette her, for at vi var så flinke. Så vi fikk låne gymnastikksalen ... Vi hadde invitert folk fra hele omgivelsen. Og holdt basar. Og fikk mange penger.

Barna holdt på med basarer til 7. klasse, og Hanna forteller stolt om klubben og at den har bestått frem til i dag. Klubben var en kilde til livslange vennskap:

Vi er to som lever igjen. En er på sykehjem, også er det meg. For vi holdt sammen. Etter at vi giftet oss, så bodde vi nært og holdt kontakten. Og selv om vi flyttet lenger bort i annen bydel, så holdt vi kontakten likevel. Så det er fantastisk. Fantastisk å tenke på.

Både i Josefine og Hanna sine fortellinger vises et verdigrunnlag der hjelp til andre var viktig. Dette er en del av å være menneske, fordi åndelighet innebærer at vi kan resonere over moralske handlinger og vår egen væremåte (McCormack et al., 2023). Deltakerne har i stor grad refleksjoner omkring hva som ble ansett som naturlig og riktig handling i datidens samfunn. Dette handler om forbundethet til seg selv og det indre rom; hvem en er og vil være, i tråd med eget verdigrunnlag (Rykkje et al., 2011; Rykkje, 2014).

Minnene fra barndommen trer frem i lys av sammenligningen mellom da og nå. De sosiale fellesskapene var tettere enn i dagens samfunn. De dannet grunnlaget for livsvarige vennskap og nære relasjonelle bånd. Dette kommer frem både når det gjelder familien, lek, skole, utdanning og arbeid. Et eksempel er nettopp Hannas fortelling om basar-klubben fra barndommen, som skapte relasjoner som besto gjennom hele livet. Mange deltakere reflekterte også over den enorme velstandsveksten som har skjedd gjennom deres levetid. De gikk fra boliger uten innlagt vann og strøm til at det etter hvert ble vanlig med dusj og toalett. Elektriske hjelpemidler som kjøleskap og vaskemaskin forenklet husarbeidet. **Margit** reflekterer over endringene hun har opplevd og ytrer: «Det eg set mest pris på av alt vi har i dag, at du kan ha det varmt og godt og stå opp om morgonen og gå ut på badet istedenfor eit utedo». Det er tydelig at flere ser tilbake på den økte levestandarden med både stolthet og takknemlighet. **Lillian** husker familien bodde trangt før de fikk eget hjem, og hun forteller:

Vi bodde fem stykker på et lite rom. Det var så vidt det var plass til at vi kunne ligge. Vi delte kjøkken og delte do og alt med farfar og to søsken til far som ikke var gift. De styrte gården. Så bygget far på midten av 1940-tallet hus. Jeg husker vi flyttet inn ... Dette var jo kjempestas. Vi hadde do i kjelleren, og så hadde vi dusj. Det var jo luksus for oss. Og vi var tre søsken som delte et rom. Det var jo òg utrolig stort.

Deltakerne peker på at dagens unge ikke har forståelse for hvordan de selv hadde det i sin barndom. Det kommer tydelig frem hvordan de setter pris på dagens moderne hjelpemidler. **Wenche** sier lattermildt at det er rart å tenke på at før de fikk dusj, var det badedag om lørdagen, da tok de frem den store stampen på kjøkkenet. Gjennom tilbakeblikkene reflekterer hun også over den teknologiske utviklingen i lys av morens arbeidsinnsats i hjemmet:

Og mor var veldig nøye ... hun ville aldri ha klær på snoren en søndag, det var ikke bra. [...] Jeg tror min mor kunne trengt seg litt hjelp av og til ... vi hadde vaskekjeller og der var det to stamper ... har du sett de gamle vaskebrettene? Hun stod og vasket, kokte klærne først på gass, så stod hun og vasket klærne for seks mennesker og vasket og over i iskaldt vann og skylling og så var det ut ... det er ingen som skjønner ... Bare tenk på ... du har den utviklingen, du har en vaskemaskin ... så legger du i klærne og litt pulver, så lukker du døren så vasker den klærne og, pang så ferdig. Jeg vasker jo klærne rett etter vi har vært på tur og mannen min han sier «jeg tror du elsker den dere vaskemaskinen» (latter).

Oppveksten var preget av trange levekår, men virker også være preget av en tidsånd der folk flest bodde tett. Det var mange familier i samme situasjon, og gode naboer hjalp hverandre der man kunne. Jeg tenker de lærte mye om samarbeid i det sosiale fellesskapet (Skodvin, 2023) som var preget av datidens samfunnsvilkår. I motsetning til dagens unge som ifølge Haidt (2024) ofte er egosentriske, var det naturlig å rette blikket mot andre menneskers behov. Ved å se sin egen plass i forhold til andre mennesker og samfunnet, fikk de tidlig en identitet som del av noe større enn seg selv (Rykkje et al., 2011). Det er en forbundethet til andre som vi ser er gjennomgående i barndomsfortellingene. Ikke minst stiger

det frem en grunnleggende *takknemlighet* for det en har i livet, og dette ser jeg på som en helsefremmende ressurs og en verdi som kan være kilde til mening når en møter motgang i livet. Detaljer om oppvekst og familie kan ses i Tabell 2.

Gjensidig kjærlighet og betydningen av å hjelpe til

I lys av mitt perspektiv på åndelige helseressurser, er det tydelig at gjensidig kjærlighet er en kraft i deltakernes liv. Vi kan forstå deres holdninger i nåtiden gjennom hva de forteller om fortiden. **Gjertrud** er blant flere som uttrykker takknemlighet og beundring overfor foreldrenes innsats og sier: «Du vait eg hadde da godt eg, mor og far gjorde da dei kunne for at me sko ha da godt ... ja ... med mat og kle». For de som hadde gård i familien eller drev med fiske, var det flere som poengterte at de hadde nok mat, men de kjente andre som hadde for lite. En rekke deltakere forteller om foreldrenes strev med å brødfø familien, men flere peker også på at foreldrene var flinke til å drøye maten. **Dagmar** husker at faren fikk tak i fisk og dyrket poteter i kolonihage. **Tove** bemerker at storfamilien fant det naturlig å dele alt de hadde: «Vi hadde fra hånd til munn, ingenting i overflod, men de hadde masse kjærlighet og godt humør og det er jo det bedre i livet». I likhet med mange av deltakerne vektlegger hun minnene om en trygg og god barndom. **Rigmor** er en av flere som forteller om lykke på tross av utfordringene:

Vi var veldig fattige ... og fattigdom det var det i den tiden, det var logisk det. Far døde da jeg var fem år gammel. Og min mor hadde da syv barn å styre med. Men det gikk nå det. [...] Mitt beste minne er likevel fra barndommen. Selv om vi har det godt i dag. Barndommen, ungdomstid, voksen alder og alderdommen. Barndommen setter jeg allikevel høyest. Vi var så glade i hverandre og ho mammo. Jeg har lurt på hvordan mammo klarte alt det ho gjorde på egenhånd den gangen, med syv unger. I dag klarer de seg ikke i det hele tatt. Ungdomstid og ekteskapet det kommer i andre rekke det. Barndommen kommer først og vi var lykkelige selv om vi strevde.

Som barn utvikles den enkeltes identitet. I tilbakeblikkene ser vi at deltakerne vektlegger at de tidlig lærte at det var nødvendig å dele med hverandre. Historiene viser også til glede til tross for lite ressurser, noe som har bakgrunn i gjensidig kjærlighet til foreldre og storfamilien. Gode relasjoner bygd på kjærlighet i tråd med forbundethet med andre (Rykkje et al., 2011) er tydelig i de fleste historiene. Derfor er det forståelig at mange deltakere vektla betydningen av en god barndom og oppvekst.

Det kommer frem i fortellingene at de fleste måtte hjelpe til hjemme på en helt annen måte enn i dag. Som vist til tidligere lærte de om nødvendigheten av samhold og arbeidsdeling, samt takknemlighet. Det er svært mange som forteller om at de fra tidlige barneår hjalp til med husarbeid og gårdsarbeid, og flere hadde småjobber og tjente penger for å hjelpe til økonomisk. Deltakelsen til barna var vanlig og ble sett på som naturlig. Et eksempel er **Fredrikke** som forteller om arbeid i tidlig alder på et typisk småbruk på landet, og hun reflekterer samtidig over at de hjalp til uten særlige protester:

Staden den er veldig bratt. I frå høgaste fjellet og ned til fjorden, også er gardane då som remse heilt der oppe ifrå og ned fjorden. Også hadde me då gamle hus veit du, med ei stove i kvar ende og kjøkken midt på, og lemmar, det var til soverom. Så hadde me ei stor lœa og utedo (latter) bortom lœo. Så me hadde litt lang vei gitt. Ja og så hadde vi ein stor hage med masse rips ... stikkelsbær, bringebær og alt sånt. Men da skulle jo plukkast ... og da var grusomt (latter). For da var me ungane del av, me laut ta veldig mykje. Me var med i alt arbeid, heilt i frå me var små. Me ... bar ut smala-møkje frå floren, da hadde me berre littigranne i kjipane for da var dei bitte små, og me var små. Det var før skuletida vår, og den smala-møkje var tung så me fekk ikkje lov å ta så mykje oppi, det var no greitt. Det var no hine som styrte kva me skulle ha oppi. Også ... vart me no lei tå da. Men likevel, vi gjor arbeidet vårt fordi at me hadde veldig respekt for foreldre og det dei sa, det var liksom ein lov. Og det var ikkje berre meg og mine sysken, men det var alle gardane innover, born dei viste det at arbeidet først, så fritid viss det vart noko igjen (latter).

Det var jo dei aller første åra. Også kjem me til so langt at me fekk gå på butikken. Den låg heilt nede med sjœn, og

husa våre dei låg langt oppe. Så me måtte øve jernbanen, og vi måtte øve vegen. Bratt og fælt var da, men det var berre sånn. Så måtte me gå på butikken, me hadde lappe med, me hadde ikkje pengar med for i den tid skreiv dei alltid ned også betalte far ... Me bar til huset det me skulle, veit du. Og når me vart enda litt større, så samtidig skulle det leverast mjølk på meieriet. Me hadde jo kyr og. Tidleg om morgonane, klokka var sikkert fire–halv fem, da reiste mor opp og gjekk på fjellet for å mjølke kyrna til morgonmåltidet. Også kom ho ned igjen, og da var me vakne og lagde frukost ilag. Ho var veldig sånn til å irettesetje oss på kjøkkenet (latter), og da kom jo vel med. Ja, så var da eg da som oftast ... hadde ansvaret med å få mjølke på meieriet ... kan du tenke deg seks–sju år var eg og det var tungt. Eg måtte jo gå seint og gjekk ned på meieriet, og når eg var begynt på skulen, så var det før skuletid.

Ja, når det gjelder minne ... så tenkjer eg i grunnen det at alt måtte foregå heima på gardane, absolutt alt. Da kunne være både bryllaup og begravelser det, store dagar og mindre dagar og, men det krav mykje orden eller programmering ... og da fekk jo me i oss heile tida, det gjor alle ungane på den tid. Eigentleg så var det veldig rart kor veldig respekt me hadde, hadde foreldra sagt nokke, ja så utførte me da sjølv sagt utan protestar.

Fredrikke tenker tilbake på oppveksten som en tid preget av samvær, og hun minnes aktivitetene om kveldene med håndarbeid for jentene og trearbeid for guttene, høytlesning, musikk og fortellinger. Selv om det var tungdrevet gårdsliv, hadde familien og naboer tid til hverandre, og det var ikke så travelt som vi har i dag: «Dei hadde alltid tid og særleg om vinterkveldane. Ja me var veldig å samlast ... me ungane med foreldra. [...] Det var no både godt og trygt i den gamle stovo». Hennes fortelling får frem hvordan oppveksten til barna var vevd inn i gårds- og familielivet der lek, læring og arbeid gikk hånd i hånd. Barn oppdager verden ved å stille spørsmål og få svar, men læring avhenger av at barna stoler på kilden til informasjon (Harris, 2012). I oppveksten bidro de tette relasjonene til overføring av kunnskaper mellom generasjoner basert på høy grad av tillit mellom barn og voksne. Samtidig ser vi at det også medførte lite protester mot det de ble fortalt.

Det kommer frem i mange fortellinger at deltakelsen virker forholdsvis lystbetont. **Elbjørg** minnes at det var koselig å arbeide med dyr, og at de deltok i bærplukking og sylting. Hun sier de delte på oppgavene, og at det også var kjekt. Flere mener de hadde det godt i oppveksten, selv om de måtte hjelpe til, slik **Margit** bemerker: «I forhold til i dag så var det gjerne kummerlege forhold, men vi viste ikkje noko anna og var godt fornøgd. Vi synest at vi hadde det kjempebra». Det er imidlertid også slik at arbeidet kunne virke tungt, og ikke alle gjengir deltakelsen i like positive ordelag. For eksempel **Dagny**, som synes gårdsarbeidet kunne være hardt. **Vigdis** sin historie skiller seg noe ut ved at hun deltok svært mye og betegnet arbeidet som et *slit*:

Ellers så måtte vi liksom værre med å hjelpe te i, ja med alt som var, for vi blei jo bare to jenter. Og jeg var liksom den velse, tjukke rulta (liten latter), så dom hadde inntrykk av at, tror jeg, at jeg tålte alt. Så ... jeg blei jo opplært i ... ja alt som hørte garden til da. Det var jo til slutt å kjøre både traktor og væra med på all slags ordning. [...] Vi måtte jo jobbe ... det var ikke å si at vi ikke ville, for det var bare å gjøre det. Og jeg var liksom den som var robust, for søstera mi ho var veldig tynn og mager ... Og den første traktoren jeg lærte å kjøre på det var en stor gammeldags traktor med jernhjul. Også vart det gråtass, den som det ble skriven om så mye, veit du. Den vesle gråtassen. Den fikk jeg til slutt lov å kjøre med, også kjørte'n pappa med den gamle. Så sånn var det vi onna. Og det var alltid, alltid noe å gjøre. Og jeg husker når våren kom, så ... for n'pappa og mamma dom skulle ikke jobbe på søndager. Så om det var fint vær og var spådd dårlig utover, så var det ikke noe jobbing før klokken fire om morran, hvis det var fint vær på mandag. Da blei vi vekt, for det var ett eller annet som skulle være ferdig til han skulle kjøre og harve og sånn. For kornet måtte jo i jorda på ei viss tid, veit du. Så, nei da, det var, jeg sleit. Det var nok der igjennom jeg har mye av dissa skadene i ryggen min også, veit du. Som ung.

En annen som forteller om stort ansvar hjemme er **Jens**. Han jobbet som løpergutt og kontorbud for å bidra til familieøkonomien. Kanskje var det ikke alltid like lystbetont, men deltakerne virker forståelsesfulle overfor at de måtte

delta i arbeidet. Det kunne likevel oppfattes som noe urettferdig når andre barn hadde mer fritid. **Constanse** hjalp til på gården med lusing og forteller: «Når venninnene mine, døm hadde ikke gårder, så når døm kunne leke og bade og sånn så måtte jeg gjøre arbeide først før'n jeg fikk lov å gå». Moren viste henne riset om hun var ulydig, men slo aldri. Constanse opplevde at hun måtte være lydig overfor foreldrene.

Det var nok slik at deltakerne som barn opplevde at å hjelpe til ikke var et valg, og at flere opplevde det som et krav i dagliglivet da de vokste opp. At deltakerne likevel reflekterer over disse minnene i positive ordelag kan ha sammenheng med at mange foreldre også maktet å ivareta barna og gav dem tid til å leke og ha fritid. **Magnhild** beskriver at foreldrene tok hensyn til hva hun greide på gården, og at de var opptatt av at de ikke skulle overanstrenge seg eller slite seg ut. Selv om de måtte trø til i familien, påpeker en annen, **Hildur**, at de likevel fikk lov til å være barn. Hun minnes en god barndom der de bodde fint til med sjø, fjell og utsikt. Hildur setter pris på alt de fikk være med på helt fra de var unge, i skogen, på sjøen og i slåtten. Hun sier:

Alt da eg lærte frå barndommen min har eg hatt glede av heile livet mitt. For det har jo gått veldig bra ... Me hadde da stille, fredelig og rolig og ikkje noko stress. Me skulle ikkje ditten og datten som i dag. Eg syns ungene har da altfor travelt.

I disse utsagnene kan vi se forbundethet med naturen (Rykkje et al., 2011), at barna fra oppveksten kjente seg som del av noe større. Nærheten til naturen og primærnæringene var ikke bare arbeid, men gav også glede ved å være i landskapet og en ro i kraft av aktivitetens langsomhet.

Å lære videre praktiske ferdigheter til yngre generasjoner sto sterkt. Et eksempel er fra **Vigdis** som i sin tidligste barndom lærte håndarbeid, noe hun har hatt stor glede av: «Når de andre gikk til fjøsstellet, mamma og pappa, før vi måtte være med og hjelpe til sjæl. Så satt vi alltid inne på kammerset hos a bestemor, og ho lært oss å strikke og hekle og sånn». Deltakelsen barna hadde i familien bidro til at de lærte å klare seg selv, og mange fikk en selvstendighet som var til hjelp i voksenlivet. **Kristine** beskriver barndommen slik:

Vi budde på ein gard og livet var sjølvberging. Vi hadde alt, potet, kjøt, mjølk, grønsaker og det vi kjøpte var fisk. Mora mi var veldig

flink til å sy og bestemora mi var utdanna skreddar. Så alle kleda våre blei sydd heime og mor laga alle gardiner, dukar, handkle og kjolestoff ... Vi barna lærte arbeidet best av det at vi såg korleis mor gjorde det. Det var ikkje sånt at; «kom, så skal eg lære deg». Vi måtte prøve sjølv. Viss vi sto i beit, så måtte vi rope på mor: «Kom og hjelp meg». Vi måtte lære å ta del i arbeidet, plukke potet og takke høy. Vi lærte frå vi var veldig små, vi måtte. Det var forventa at vi skulle gjere det.

Kristine viser til at det å lære å gjøre tingene selv hjalp henne til å bli selvstendig da hun flyttet for seg selv som 17-åring. En annen som forteller om å klare seg godt i livet er **Agnes**, som sier moren hjalp med lekser og lærte dem å klare ting selv: «Så vi ble veldig flinke. Og selvstendig. Veldig selvstendig. Og det viser seg nå senere». I tråd med Vygotskys læringsteori ses en kulturell læring og ferdighetsutvikling via mediert aktivitet, altså at kunnskapen formidles eller overføres via bruk av redskaper (Skodvin, 2023). Jeg oppfatter at det sosiale familiefellesskapet med flere generasjoner var en arena der barna tilegnet seg praktiske ferdigheter, og for flesteparten har dette bidratt til opplevelse av mestring.

Takknemligheten jeg allerede har påpekt, viser seg i hvor selvfølgelig det var for dem som barn å delta i arbeidet. Den ses også i gleden over å lære noe nytt og å klare ting selv. Til tross for at arbeidet kunne være hardt og oppleves som et krav, var det meningsfullt. Flere uttrykker at de er takknemlige for denne nyttige lærdommen. Fra tidlig i oppveksten fikk de forståelse for betydningen av å hjelpe hverandre, både i familien og i samfunnet. Det er en hengivenhet i kjærligheten mellom mennesker (Rykkje et al., 2011) som stiger frem i fortellingene om å hjelpe til. Den praktiske kunnskapen og ferdighetene, samt begeistringene over å bidra til at familien har det godt, ser jeg på som helsefremmende ressurser senere i voksenlivet. I et samfunns-perspektiv lærte de verdien av samhold og gjensidigheten i å motta hjelp og å hjelpe andre. Som vi ser i Fredrikkes refleksjoner, var gårdslivet organisert slik at det var mye samvær og aktiviteter som skapte både trygghet og læring. Videre skal vi se spesielt på familiebåndenes betydning.

Familiebånd og tilhørighet preger dagliglivets gleder og sorger

Majoriteten forteller om oppvekst i en storfamilie med flere søsken. Det at familiene bodde sammen eller nær hverandre, gav muligheter for tilhørighet som skapte trygghet og tette bånd mellom slektningene både i kjernefamilien og på tvers av generasjoner. De fleste forteller at de aldri følte seg alene, og at familien også i nåtiden har stor betydning, slik **Trygve** ytrer: «Vi hadde det veldig gilt og godt sammen ... Vi var glade i hverandre, alle søsknene ... Vi hadde alltid et godt forhold til hverandre. Hele livet». Familiebåndene synes å være preget av at deltakerne både lærte å ta hensyn til andre og å dele med hverandre. Det var vanlig at storfamilien bidro med hjelp, også økonomisk. Jeg har tatt med historier som skildrer det gode familielivet, men også noen historier der relasjonene ikke har vært like gode. En rekke fortellinger innebærer elementer som viser til at sykdom, sorg og død ble en naturlig del av deres hverdag, noe som trolig har medvirket til hvordan deltakerne forholder seg til denne typen livsutfordringer senere i livet.

Et gjenkjennelig trekk i historiene er det fine og gleden ved å være mange i familien, slik **Gjertrud** uttaler: «Da va alltid mykje liv og mykje folk innom hjå oss. Eg minnast da so ei fin tid». Det som viser seg som mulig helsefremmende er at nærheten til alle menneskene, samholdet og tryggheten det gav i barndommen, også har lært deltakerne mye om å leve hensynsfullt sammen. Et eksempel er fra **Anna**, som minnes en flott oppvekst. Selv om den bar preg av fattigslige kår, har hun ikke savnet noe. Det viktigste var samholdet i familien:

I allefall den barndommen min ville eg aldri ha vore foruten, eg har tenkt so monge gonger på at du verden kor godt eg har hatt av å ha da sånn so da der. For da so eg syns e da viktigaste tå alt va at eg vart tidleg lært opp te å ta hensyn te andre. [...] No e eg sikkert blitt so gammal, men eg har heile tida tenkt te bake på barndommen, for eg hadde da godt. Da e fundamentet.

Å lære å ta hensyn til andre var ikke avhengig av å være mange mennesker. Det handlet om at barna ble tatt med i dagliglivet, på tvers av generasjoner, i mye større grad enn i våre dager. Selv om flesteparten hadde mange søsken, var det noen som var mye alene i barndommen. **Petra** sin far jobbet på sjøen,

og brødrene var flyttet. Hun sier: «Jeg var nesten helt alene i den lille bygden min, så jeg hadde ingen venninner kan du si, men jeg ble veldig godt knyttet til mor og bestemor». Slik sett er det ikke størrelsen på familien, men selve relasjonene som bygges, som viser seg å være betydningsfulle. Grunnlaget for de gode relasjonene bunner i livsforholdene der de voksne og barna var sammen store deler av døgnet.

Livet med tette familiebånd gav også nærhet til sykdom og dødsfall, og dermed kommer også tap og sorg frem i lyset. Sorgprosesser handler om å miste det en har kjært og å leve videre i etterkant (Sandvik et al., 2018). Åndelighet som styrke handler om gode opplevelser av kjærlig omsorg, og familien som helseressurs får ofte en større betydning i livet i møte med sykdom og lidelse. I et åndelig perspektiv er signifikante livshendelser ofte beskrevet som sykdom eller dødsfall, men innebærer også overganger i livet og større endringer som skilsmisse eller fødsel. Signifikante livshendelser kan medføre lidelse, men også glede, og kan få frem ærbødighet overfor livet (Eriksson, 1997). Det er individuelt hvordan den enkelte forstår slike hendelser, men forbundethet med sitt indre kan bidra til en styrke i slike erfaringer. Det å møte på døden kan endre perspektivet på eget liv og hvem en er som person, og en kan bli oppmerksom på hvor skjørt og verdifullt livet er (Rykkje et al., 2011).

I deltakernes tilbakeblikk ses refleksjoner over datidens helsetilbud. Flere erfarte egne helseproblemer eller søsken med blant annet infeksjoner eller luftveisplager. I flere av historiene kommer det frem hvordan deltakerne opplevde både kroniske og alvorlige helseutfordringer i familien. Et eksempel er fra **Solveig** der morens sykdom preget oppveksten:

Då eg var ganske liten, sånn to-tre år, så fekk mor mi ein alvorleg blodsjukdom og ho var på sjukehus i til saman eit år. Ho var på Ålesund sjukehus og ho var på Rikshospitalet og de var jo ikkje komt so veldig langt med akkurat detta område. So da tok jo tid, men ho blei jo frisk att. Men ho hadde nok en del skadar både psykisk og sånn, ja ho kom seg jo att, men ho var mykje trøtt og sleten og mykje, så min barndom var vel litt prega tå da då.

Folkehelsen har gradvis bedret seg utover 1900-tallet. Særlig har forebygging og behandling av infeksjoner bidratt til dette (Nordhagen et al., 2014). Senere

i voksenlivet og alderdom endrer sykdomsfortellingene seg i takt med at helsetilbudet bedres.

Deltakerne erfarte at alvorlig sykdom og døden var en del av livet i oppveksten. En sykdomshistorie er fra **Signe**, som opplevde at tanten døde av diabetes. Hun var fem år og husker historien som *sterk*. De bodde på en avsides plass uten vei, så ved sykdom var det lang vei til sykehuset:

På den tia da vet du, at det vart itj henta dåktor før man va mæsta helt ferdi ... Sånn va det nå, som bodd nå sånn at dæm hadd itj mulihet te å kom att naboa anna ell på sjøen. Å vessn skall på sykehus (forsiktig latter) ... så va det itj nå luftambulanse elle å båt. Va et stytty da, så en vart mang gång for seint.

Enkelte nevner også dødsfall hos søsken. **Unni** sine foreldre mistet et barn da det var syv måneder, mens **Ingrid** sier hun hadde en søster som «døde den dagen hun ble født». Når det gjelder spedbarnsdødelighet, var den forholdsvis høy i starten av 1900-tallet. Utover århundret har velferdsstatens utvikling bidratt til at vi er blant landene med lavest dødelighet, under 0,3 prosent (Nordhagen et al., 2014).

I dag er døden nesten borte fra dagliglivene våre, mens det tidligere var normalt å dø hjemme. En av dem som beskriver dette er **Oline**, som sier hennes første minne er fra da bestefaren døde og hun var fem år. Det var flere lignende erfaringer, for eksempel **Elbjørg** som forteller: «Da bestemor døde, døde hu heima. Og hu blei lagt i kista og da sko hu stå i bestaståva. Det va de opplært te den gangen». Å ta farvel med eldre familiemedlemmer på denne måten gjorde døden til del av livets gang. **Fredrikke** husker bestefarens kiste midt i «gamlastova» med en lyseblå krans av Hortensia: «Ja det der, syns eg, opplever den dag i dag ... som veldig fint». Det er en god erfaring som har satt seg fast i minnet. Barns forestillinger om liv og død knyttes til konkrete erfaringer og sosiokulturelle fellesskap (Johnsen, 2012), og det er tydelig at deltakernes tidlige erfaringer med dødsfall i barndommen har gitt døden et meningsinnhold.

Sykdom og døden har også plass videre i historiene inn i voksenlivet og alderdommen. Men her i dette kapittelet er det opplevelser fra barndommen som presenteres. Det er flere som mistet en av foreldrene tidlig, noe som preget oppveksten. **Jens** forteller om ulykken som kostet faren livet:

Han var jo i Amerika i mange år. Så kom han tilbake her til, og så begynte han ute på ... et mekanisk verksted ... Han var elektrisk sveiser i en båt som lå ute i Bergensområdet. Når han var nede i maskinrommet ... så eksploderte dunkekjelen. Dunkekjelen er hjelpefyring sant, til å ha varme på rommene og ... for at du skulle ha stim ... Så eksploderte den og han ble drept. Da var han 32 eller 33 år ... Og da var jeg 12 år, tror jeg. Da mistet vi den inntekten. Da samlet vi inn gjennom avisen. Lange lister. Den gir 2 kr og den gir 5 kr og de gir den. Lister. Gav penger til de etterlatte sant. Det var jo en fin ting. Mange som var veldig fin og gav ut av sitt eget sant. Var jo tre barn som skulle leve. Mistet jo inntekten når han ble drept sant ... Og det kom seg av at han dunke-mannen hadde ikke passet på, så termometeren steg så høyt at kjelen ikke tålte det, så den eksploderte. Mens min far var nede i maskinrommet, så han ble jo drept med en gang. Husker at ørene var vekke, nesen og alt. Tusenvis av glovarmt vann over seg sant, ble jo helt skåldet når den eksploderte sant. Det var jo litt av en byrde for et barn ... Det var syv stykker som var nede i maskinrommet. Det var to–tre stykker som ble drept, og derav min far ... Det var helt forferdelig. Så var det lange lister gjennom avisene. Det var ikke sånn der trygd som så til hvis det var noe. Så det var derfor vi hadde de der løpergutt jobbene som jeg hadde og min søster hadde. Vi måtte tjene penger. Du må jo tjene penger i dag og sant.

I Jens sin fortelling ligger en stor sorg og traume som ikke glemmes for resten av livet. Vi ser også takknemlighet for den økonomiske hjelpen familien fikk. Andre deltakere opplevde tap av søsken som svært traumatisk. **Ingveig** sier dødsfallet til broren gjorde stort inntrykk:

Han fekk hjernehinnebetennelse, og blei liggande heile sommaren ... Han kom ikkje til sjukehus før ... og akkurat når båten la til kai i Tromsø, så vart han liksom verre, og kom då på sjukehuset i Tromsø og døde der. Ja, og det e liksom det som har gjort mest inntrykk på meg, at han døde. Eg va vel sju år då. Å, ja, det va jo ein stor sorg, for både mamma og besta og meg, og eg huske jo veldig

godt då de kom heim med den likkje kista som han låg i. Det va jo heilt, det va jo heilt forferdeleg ... veldig dramatisk for oss alle.

Når det gjelder infeksjonssykdommer ble disse redusert etter innføring av antibiotika og barnevaksinasjonsprogrammet. Men før dette var det for mange sykdomstilstander liten behandling tilgjengelig (Nordhagen et al., 2014). Historisk har drukning medført flere dødsfall, særlig blant gutter. **Gjertrud** glemmer aldri da broren døde i en ulykke da hun var syv år:

Eldstemann drukna i vatnet med selet vaort ... baoten hadde slete seg og han sko symja ut å henta ... Han kom nesten ut te baoten men han hadde gløymt å ta tao seg skodna og skodna hekta seg fast i sivet i vatne ... Eg va heilt lita, han var fem aor eldre enn meg han ... Men eg saog alt i hop, ho mor fekk fata tak i folk i naboselet og dei for ut itte han ... dei baska pao fø å klara skjera han laus, men da va fø seint. Eg gløyme aller ho mor ... trur eg aller har høyrte nokon greta pao same viset verken før eller sian ... Da va ei stor sorg, ja fø oss adle kan du vita ... Eg vatt då ... ja ka ska eg seia ... heilt ja heilt ... off ... ja slikt kjeme ein ikkje øve, da leve me oss.

I dag forebygges ulykker hos barn og unge i stor grad, og antallet drukningsulykker er redusert. Eksempelvis døde 131 barn i 1951, mens dette tallet i dag er på under 10 årlig (Surén et al., 2022). Hvordan den enkelte takler sorgen og det å leve videre med tapet er individuelt. Noen har sterke reaksjoner, mens andre har stor motstandskraft og håndterer belastningen (Sandvik et al., 2018). Jeg tenker at tapene i barndommen ikke kommer like sterkt frem i deltakernes historier som erfaringene i voksenlivet og alderdommen. Det kan ha sammenheng med at barn har en viss distanse til det som skjer, og at de bearbeider hendelser annerledes enn voksne (Johnsen, 2012). Dessuten var sykdom og dødsfall vanligere enn nå. Folkehelsen i Norge har utviklet seg det siste århundret, og datidens forhold med trange levekår, dårlig ernæring og lavere levealder enn i dag normaliserte tap, noe som igjen påvirker hvordan man sørget.

De fleste livshistoriene handler om både gleder og sorger. Samholdet er noe som går igjen i historiene, og relasjonen til foreldrene gjenspeiles også.

Det typiske familielivet var at far jobbet og mor var hjemmeværende, som **Per** beskriver: «Min far var maler og min mor var husmor». En som forteller om fine minner fra barndommen er **Gerd**. Hun beskriver et godt samhold i familien. Det er tydelig at familielivet opplevdes som trygt og godt, og det var alltid noen til stede:

Han pappa brukte å være ute i lag med oss ungan å bygge snehytte, og vi brukte å ha sånn felles skirenn ... også lagde han hopp til gutan. Det e sånne gode minner man har ... jeg ville ikke ha bytta det bort mot noe, vi hadde det godt. Det er ikke som i dag at ungan kan få alt mulig. Men vi hadde både mat og klær og varmt og godt hjem, det var alltid noen voksne hjemme sammen med oss, så når vi kom fra skolen var det alltid noen der. Ikke var det biler der ute, så på vinteren var det å gå på ski til skolen i all slags vær, for det kunne være tøffe vintere der ute. Jeg husker at når det var dårlig vær og snefokk så brukte han pappa å følge oss til og fra skolen, han brukte å knyte oss ungen med tau så ikke vinden skulle ta oss (latter), men det var sånn det var.

Det var uvanlig at begge foreldrene jobbet, slik som **Janna** og **Dagmar** erfarte. Begges mødre var lærerinner. Mens Janna ble passet av sin bestemor, hadde Dagmar sin familie barnepike på dagtid. Når det gjelder foreldrenes yrker, forteller mange om fedre som var sjømenn eller fiskere. Flertallet har hatt foreldre i gårdsarbeid, mens deltakere fra byen forteller om større variasjon i typer arbeid og arbeid utenfor primærnæringene. Deltakernes fortellinger har i liten grad refleksjoner om foreldrenes yrkesvalg. Det virker som det var en tid der man måtte være glad for å ha en jobb, og at foreldrene tok imot de muligheter de fikk. Det å reise til sjøs og være borte fra familien i perioder var vanlig for mange fedre. Det var kanskje mer uvanlig at familien fikk være med på turer, slik **Nora** har gode minner om:

Vi var borte i Amerika, Nord-Amerika, gikk gjennom Panamakanalen, diverse ganger opp igjennom og opp i disse byene, Los Angeles, San Francisco, Vancouver, og traff jo mange. Min far hadde venner rundt omkring der, så vi var jo hjemme hos dem og fikk se hvordan de hadde det. Det var jo veldig hyggelig.

Men for at eg skulle få være med på disse turene, for det tok jo ... henimot to måneder. Så vi måtte ned på skolen og snakke med læreren ... Joda, det gikk jo greit det, men eg måtte gjøre lekser, eg fikk pensum som eg skulle gå igjennom, og min mor måtte være lærerinne. [...] Over Atlanterhavet vet du, med delfiner som hoppet foran båten, det var nå et lite eventyr når en tenker tilbake på det.

Samholdet i familiene gjengis stort sett som gode, men det ses at samfunnsforholdene gjorde at det å være enslig forelder var vanskelig og ekteskap var nødvendig selv om relasjonen ikke alltid var like god mellom foreldrene. I **Dagmars** tilfelle omtales alkoholproblemer:

Det var ikke så godt forhold mellom mine foreldre. Så det var sånn litt komplisert familieforhold. Min far var svak for alkohol. Så det preget jo en del av oppveksten ... Han var jo i jobb hele sitt liv og klarte liksom å holde det sånn utenom. Det var ikke alltid enkelt ... men ellers hadde jeg det bra.

De fleste deltakerne gir bare fine omtaler om sine foreldre. Derfor skiller **Lars** sin historie seg ut fordi han hadde et problematisk forhold til sin far, noe han illustrerer ved å fortelle at da han fant en sølvklokke tok faren den selv i stedet for å levere den til politiet. Han sier:

Det har eg tenkt på hele livet. Eg fikk en knekk av det der ... Eg syns han var en stor tyv. Eg hadde ikkje noe godt forhold til min far ... Uforståelig ... Ja det e jo klart eg måtte levere den tilbake igjen. Men så hørte eg ikkje mer då og så ekstremt lang tid etterpå så spurte eg: «Kor det e med klokken?». «Nei den mistet eg», sa han ... Nei det der det har heng med meg i alle år ... at min far skulle være sånn ... simpel.

En annen som forteller om dårlige relasjoner til foreldre er **Martin**. Faren giftet seg på nytt da moren døde, og da faren reiste på sjøen, opplevde han at stemoren ikke brydde seg om barna: «Da var det slutt på alt som het smil og gode ord». Også **Frida** opplevde at hennes far giftet seg på nytt da moren døde:

Jeg var elleve år ... Det glemmer man ikke, vet du. Nei da, så det er jo slike ting man har i bakhodet, vet du ... Men han giftet seg igjen da, faren min. Men det var jo ikke noe vellykket da, for hun var ikke noe glad i barn. Så det må jeg bare si, at vi hadde kanskje litt tøffe oppgaver noen ganger. Jeg fant jo ut det, at hun ikke var så veldig glad i oss ... Nei, far døde jo ganske tidlig han også. Så jeg kan liksom ikke si ... Vi hadde det jo bra i forhold da, men hun var liksom ikke så barnevennlig. For å si det rett ut. Uff, ja. Ja, så sånn var det. Men vi klarte oss vi.

Både hjemmesituasjonen og foreldrene har stor betydning for oppveksten. Som Thorsen (2005) påpeker, kan man være mer eller mindre heldig. En som ble preget av et dårlig forhold til sine foreldre er **Lillian**, som følte seg lite inkludert i sin egen familie, men hadde god støtte i sin mormor og morens to søsken. Hun forteller:

Mormor hun var moren. Der kunne jeg komme med sorg, og der kunne jeg komme med glede. Men når jeg var hjemme så måtte jeg hjelpe til ... ut i åkeren, hente poteter, luke ugress. Så hadde jeg bursdag. Jeg hadde noen venninner her ... hjemme ... å herregud ... pappa kom inn og sa: «Ut, vil ikke se dere her». Og ... hva skal jeg si ... så det var ikke mye fritid. Det var det ikke. Og så sant jeg kunne så gikk jeg til bestemor og grein. Og det som gjorde meg veldig vondt er at jeg har en søster som er to år eldre enn meg og en som er syv år eldre. De fikk alt de ville ha. Og det gjorde vondt med en liten unge.

Det å oppleve omsorgssvikt og tilknytningsvansker kan gi psykiske lidelser senere i livet (Klette, 2008). Likevel fremstår Lillian som en ressurssterk person. Kanskje er det den gode relasjonen til mormoren som har bidratt til at hun tross alt møter livet med et smil. Et stort gode ved å bo sammen med flere generasjoner er at det er flere og alternative voksenpersoner å knytte seg til enn egne foreldre. Selv om noen har erfaringer med mangelfull omsorg fra egne foreldre, er det dominerende trekket i livshistoriene at deltakerne viser til gode foreldre-barn-relasjoner, sett i forhold til hvordan familielivet var organisert

på den tiden de vokste opp. Det at naboer og storfamilien var behjelpelige, dannet et nettverk som var til støtte i oppveksten, både i medgang og motgang.

Generelt ses det i erindringene at deltakerne vektla de tette og gode relasjonelle båndene som oppsto mellom familiemedlemmer og slektninger. Disse båndene går tidvis mellom datter–mor–bestemor, som kjønnede relasjonelle forhold, men til dels ses også flere fortellinger om relasjoner på tvers av kjønn til brødre, fedre og bestefedre. Kanskje er den største helsegevinsten at deltakerne tar med seg betydningen av hjelpsomhet, samhold og tette relasjonelle bånd videre i livet. Denne lærdommen veves inn i eget familieliv og i livslange vennskap, og i alderdommen høstes gevinsten av de sterke mellommenneskelige forbindelsene (Rykkje, 2016).

Samhold under krigen og refleksjoner om medmenneskelighet

Krigsårene kommer som et intermesso i de fleste livshistoriene. Deltakerne er blant de siste generasjonene som er tidsvitner til krigen i Norge, og livsintervju er særlig egnet som metode for å få frem nyanser i erfaringene både av trygghet, men også tilpasningsevnen (Wetlesen & Hjort, 2006). Av deltakerne var det 50 som nevnte krigen i fortellingen, og mange fortalte om flere opplevelser fra starten av krigen, dagliglivet, samt frigjøringen. Noen få fortellinger handler om militæret, mens noen flere hadde minner i tilknytning til etterkrigstiden. Jeg starter med **Harald** sin fortelling:

Da krigen brøt ut ... ble livet annerledes. Vi ... fikk rasjoneringskort som vi kunne kjøpe mat og utstyr for ... Dette ble jo en ny situasjon for mor å få endene til å møtes ... Far begynte å snakke om politikk og vi fikk lære litt om arbeiderbevegelsen og de tingene der. Det kom inn som et supplement til skolen og opplevelsene vi hadde om dagen med tysk okkupasjon og rasjonering og måtehold på alle mulige måter, både klær, sko og mat. Men mor var dreven i husstell, heldigvis for oss, og hun klarte å få mat av mye, slik at vi led ikke alltid. Vi var i hvert fall i de fleste tilfeller mett når

vi gikk ifra bordet ... Etter hvert som jeg ble eldre fikk jeg mer ansvar, og vi var så mange at det å leve kostet mor masse arbeid og vi barna måtte være med og hjelpe til etter beste evne. Det var aldri tvang, men vi var opplært til å gjøre det som var nødvendig for å eksistere. Enten det var å skaffe mat i huset eller andre ting ... Det var vanskelig for mor å skaffe oss mat, men hun var oppfinnsom og lagde blant annet potetkaker.

Krigen brøt ut en tidlig morgen i 7–8-tiden, med tyske krigsskip som kom inn på Puddefjorden og soldater som kom i land, og så sier far at dette er ren okkupasjon, og nå er det ikke godt å være oss ... Jeg husker om morgningen 9. april da det kom fly innover Bergen, og de slapp bomber over Helleneset, der var det folk som ble drept, og tyskerne kom inn i båter fra sør, de satt tropper i land og okkuperte festningen, og vi kom i skuddlinjen med flyangrep og saker og ting. Noe ble bombet og ødelagt, og ellers ble andre okkupert. Og et trist syn som jeg aldri glemmer, var når tyske styrker kom marsjerende innover i fra festningen med norske soldater som var avvæpnet. De kom gående i marsj igjennom hovedgaten i Damsgårsvæien og de skulle interneres ... Så det ble en ny epoke i livet å oppleve et angrep i fra fremmede styrker. Det å leve livet under tvang ... gjorde at vi måtte legge om på mye for å eksistere ... Vi måtte bare akseptere sånn er det, gjøre det vi fikk beskjed om, og stå sammen. Og det holdt oss samlet og i live. Etter hvert som okkupasjonen gikk så ble det jo verre og verre å leve fritt selvsagt og krigen kostet mange liv ... Men vi hadde det godt trossalt fordi vi stod samlet. Hvis flyalarmen gikk, løp vi alle i huset nedi kjelleren, det var en solid kjeller, så der hørte vi bombene som de slapp. Så krigen er en ting som har merket meg for livet, og levemåten ble helt annerledes, og skolegangen ble redusert.

Det vi opplevde var mest negativt, de positive tingene var at vi delte på alt vi hadde innenfor familie og kjente. Alle var i samme situasjon og vi hjalp hverandre og hadde noen noe å gi eller selge så gjorde vi det, men så var det andre som utnyttet det og brukte det på svartebørsen. Det var avhengig av hvilken innstilling man hadde. Vennskap med kamerater ble forsterkete i og med at vi

var i samme situasjon og vi hjalp hverandre så godt vi kunne, og hadde den ene for mye av noe så delte vi så godt vi kunne.

Det verste jeg har opplevd i mitt liv og under krigen var da Holen skole ble bombet av engelskmennene ved et uhell. Det var ubåtbunkeren på Laksevåg som tyskerne bygget som skulle bombes og jeg gikk da på en skole som lå langt vekke ifra Laksevåg, og [...] så i fra skolen at flyene kom innover over Askøy mot Bergen til Laksevåg, og det var de allierte som slapp bobene og de var jo våre venner. Noe sånt regnet vi jo ikke med at kunne skje. Det var skremmende. Jeg løp mer eller mindre i fra skolen til Laksevåg fordi jeg var redd huset vårt var blitt bombet, og så viste det seg at det var Holen skole og Kleivdalsfabrikken som var blitt bombet. Synet som møtte meg da jeg kom til Holen skole etter bombingene kan ikke beskrives, der de kom bærende på levende og lik, folk var blitt drept, barn i skolepliktig alder kom de bærende på, og som snart 15-år gammel gutt og vitne til dette, det glemmer jeg aldri ... og det har fulgt meg hele livet (gråter). Det var så mange som ble drept at vi hadde ikke nok bærer, så vi måtte bære dem på dører og ut i biler som kjørte dem vekk. Og det er de verste opplevelsene jeg har hatt i mitt liv, og det er vanskelig å legge ord på det, opplevelsen får jeg aldri ut av hodet, og det er en opplevelse jeg kunne vært spart for ... Det kan ikke beskrives fordi det må oppleves, og siden den gang ble jeg pasifist når jeg så hva krigen førte med seg. Det var den verste dagen i mitt liv. Opplevelsen gjorde meg ikke hard, men jeg kom dit hen at jeg måtte leve videre.

Jeg måtte slutte på skolen og ... ble sendt på en gård på Østlandet, der deltok jeg i fjøsarbeid med 20–30 melkekyr og 4–5 hester. De på gården ville nesten ikke tro meg når jeg fortalte historien om bombingene, for det var stille og fredelig der og ingen tyske soldater som laget kvalme. Det var redningen for meg, mens foreldrene mine ble boende igjen i Bergen. Det var ikke lett å bli sendt vekk, jeg ble jo på en måte flyktning i eget land, men det som var en fordel var at jeg kunne spise meg mett hver dag, og det var en gave. Men ellers var jeg blitt såpass stor at jeg kunne arbeide og hadde glede av å stelle dyrene. Jeg var heldig og var på en gård med en snill budeie som sørget for at jeg fikk de tingene

som jeg trengte i mangel av at jeg ikke hadde mor med meg. Jeg ble værende på gården i ca. 8 måneder, og jeg led ingen nød, for greie var de. Jobben var grei selv om jeg ikke fikk fem flate øre for den ... Da krigen var over og freden kom, ble jeg sendt hjem med en sekk med poteter, jeg syntes dette var litt snaut, det var nå så, men mor ble glad for de hadde ikke hatt poteter på en stund. Det viktigste var at jeg kunne spise meg mett hver dag og hadde hyggelige mennesker som tok seg av meg i den tiden mens det stod på. Men det som gnager meg mest er det jeg opplevde på Holen skole ... Det glemmer jeg aldri.

Lignende erfaringer fra krigsårene ses hos mange andre deltakere. Det er en god del deltakere som har minner om bombingene av Holen skole 4. oktober 1944, der mange liv gikk tapt (Moe, 2019), og hendelsen har preget dem. En annen større hendelse, eksplosjonen i Bergen havn 20. april 1944 (SNL, 2005–2007), fortelles om av blant andre **Ingrid**:

En tysk båt som va full av ammunisjon ... Det er mange teorier om hvordan det egentlig ble at det kom brann i båten. Men i alle fall, så eksploderte den klokken kvart i ni om morgenen ... Og da var det sånn under krigen at skoletiden vår på grunn av at tyskerne hadde okkupert skolen hvor jeg gikk, så hadde vi forskjellig skoletid, så jeg var'kke stått opp. Jeg lå i sengen når det skjedde. Og jeg var sikker på at en bombe hadde truffet, så forferdlig smell va det. Og der va veldig mange mennesker som ble såret under den eksplosjonen. Og selve ankeret til båten ble funnet, jeg tror på Fløyen. Så det va veldig nifst.

Også **Gunnar** husker godt eksplosjonen. Da fikk han fri fra jobben og dro ned i sentrum for å hjelpe til. Det var mange døde mennesker og mange som ble blinde på grunn av glassplinter. Han beskriver at mesteparten av kaien var borte, med skadde bygninger og hus som brente. Opplevelsen omtales som en katastrofe som det var *forferdelig* å oppleve. Andre deltakere som vokste opp i Bergen forteller om at vinduer ble knust av eksplosjonen, og at husene de bodde i midlertidig ble ubeboelige.

Fra historiene om krigen var det noen som ble rammet direkte, som **Sigurd**, som opplevde at huset ble truffet av kuleregn fra tyske fly. Det var særlig dramatisk for de som måtte evakuere fra krigshandlingene. **Ingveig** beretter om da de reiste fra gården og måtte slakte dyrene. Først var de i Tromsø og ble evakuert derfra i båt og var *flyktninger* i Vesterålen. Der bodde de hos en forretningsmann og hadde det godt. Hun er blant dem med traumatiske minner og som synes krigen var forferdelig:

Det va liksom barndom og oppvekst. Det vart krig og vi var vekke i eit år, kom tilbake i førtifem, hadde ikkje hus, hadde ikkje fjøs, hadde ikkje dyr eller nåkka ting.

En annen som også forteller at krigserfaringene satte store spor i henne, er **Kari**. Hennes familie måtte evakuere fordi det var tyskere der og engelskmenn som bombet stedet. Det var stadig engelske fly som sirklet over dem i luften, og de hørte det smalt bomber i havna. Det var tyske båter, og sårede soldater kom i land. De flyttet først til bestemoren, men måtte dra derfra i hastverk: «Mor pakket i et nett ... et brød og noe slikt. Det var alt vi hadde med oss». Moren syklet med yngstebroren bakpå, de andre sprang bak. Etter vel tre kilometer kom de til en låve der de prøvde å sove litt, da var det midnatt. Noen timer senere måtte de ro over fjorden, der de søkte tilhold i noen brakker. Selv var de i sikkerhet, men de visste ikke hvor faren var. Han hadde krøpet over fjellet til sjøen, og der traff han engelske soldater og ble fortalt at familien var reist over fjorden. Faren og en annen stjal en båt, men ble beskyttet og måtte forlate den for å gjemme seg. Men de fant en annen båt, og Kari forteller:

De kom lurenes ... langs strandlinja ... Så husker jeg at jeg så båten og sa: «Jeg tror det er pappa som kommer». Da hysjet mamma på meg og sa: «Kari, du er størst, vi vet ikke hvem det er enda», men når han kom i fjæra så løp jo alle ned. Det var han (latter). Det var litt av en ... Det var jo ikke bare gode minner, men det var ... vi fikk jo alle tilbake.

Når det var bombing, gjemte de seg i en tunnel, og de ble der i vel tre uker før soldatene trakk lenger nordover, og de kunne dra tilbake til bestemor. Hun

sier med tårer i øynene: «Jeg grøsset for hvert fly jeg hørte. Det var ikke kjekt». Da de flyttet hjem, var stedet preget av krigens herjinger:

Vi var der inne til Norge hadde kapitulert. Først da fikk vi flytte hjem igjen. Gjennom huset vårt var det ... For det hadde eksplodert en bombe i hagen, og i fra den bomba så hadde det gått flere splinter inn gjennom veggene, i kjelleren, igjennom kjøkkenet og komfyren, og helt ut i bislaget ... 150 var husløse i bygden etter krigen, det var mange hus som ble brent. To butikker stod igjen. Ellers var det meste borte ... Så det tok jo noen år før at det ... At det ble bygget opp igjen. Jada, så jeg håper at ... ingen skal få oppleve en sånn krig. Jeg blir jo helt syk når jeg ser på TV fra Syria. Det er helt forferdelig.

I likhet med andre deltakere ønsker Kari virkelig ikke at noen skal oppleve krig. Flere omtalte krigen som en veldig vond periode i livet. En av dem er **Clara**, som forteller at krigsårene har preget henne mye. Blant annet opplevde hun å miste bosted to ganger. Første gangen fordi tyskerne tok huset, andre gangen på grunn av bombing noen år senere, og de ble hjemløse på nytt. Hun virker å være svært opprørt over det tapte:

Eg har hatt det fint, men eg synes det var forferdelig at tyskerne skulle ødelegge sånn for oss. Og det har de gjort. Ja, ødelagt alt som eg virkelig var glad i. Stedet mitt der nede som vi bodde ... der vi kunne leke ... det savnet eg når vi kom tilbake igjen ... Det var så mange av disse venninnene mine, de mistet enten faren eller moren eller broren og sånt. Det gikk innpå oss. [...] Livet var fint helt til tyskerne kom og overtok hele ledelsen. Då var det veldig forkjert alt. Så hadde ikkje tyskerne komt så hadde vi sikkert hatt et mye flottere liv og mere skolert, for å si det sånn. Ble jo ikkje det. Så ... tyskerne ødela veldig mye.

Krigshendelsene har tydelig brent seg godt fast i minnet til mange deltakere. **Rolf** sier: «Det som kanskje har satt seg best, det er minner fra KRIGEN i Norge». Det er vanskelig å si om det kan ses noe helsefremmende i slike erfaringer, men imponerende nok så virker flere å likevel være takknemlige

for at de selv ikke ble hardt rammet. Det var flere som fortalte om tap hos familie og bekjente, og det å sammenligne seg med andre kan kanskje oppleves som en trøst midt i det vonde. De fleste deltakerne virker i likhet med Harald, som om de på tross av vonde opplevelser «gikk videre» etter krigen. De tok del i etterkrigstidens ånd med skolegang, arbeid, familieliv og gjenoppbygging av landet.

I den grad vi kan snakke om helsefremmende fenomener under krigen, kan samholdet mellom nordmenn flest ses på som noe positivt som fremmer opplevelse av forbundethet med andre og samfunnet (Rykkje, 2016; Rykkje et al., 2011). Den hjelpsomme samfunnsånden gjenkjennes i følgende utsagn fra **Agnes**:

Jeg husker hele krigen. Det var en fæl tid. Det var det. Virkelig en fæl tid ... Men alle var veldig kjekk og veldig blid med hverandre, og hjalp hverandre. Det gjorde de. Ja, alle hjalp hverandre på alle måter. Og alle var, alle var oppgitt av det samme. Så vi var innstilt på å hjelpe hverandre.

Manges historier har henvisninger til at matvaremangel var en stor utfordring i krigsårene, noe som påvirket livet til de fleste. **Borghild** forteller at de flyktet fra byen til en hytte da krigen brøt ut. Senere fikk hun reise til familie på landet der de hadde mat og fisk. Hun ytrer: «Nei, det var lite mat under krigen. Hvis du skulle ha noe, så måtte du ha kjente, og så forsøkte de å ordne det, eller du byttet det til deg». Også **Ingrid** og **Erna** minnes at de rømte fra byen, men reiste tilbake på høsten for å gå på skolen. Både det å flytte ut av byen og kreativ «matauk» var relativt vanlig. Flere forteller om at barna ble sendt på landet både fordi det var fredelig der og på grunn av matmangel. Som Erna peker på, gikk det helst bra fordi de hjalp hverandre: «Så visst der var noen som fikk noe, så delte vi det jo med hverandre når det var noe. Sånn at vi led ikkje noe nød». **Josefine** forteller at hun var gravid med sitt første barn under krigen, og rasjoneringen var streng, så hun fikk kjøpe lite mat og ble så underernært at hun besvimte. Heldigvis fikk hun ordnet hjelp:

Jeg fikk ... Røde Kors-pakker hver fjortende dag fra Sverige. Der var det tørrmelk og noe sånt smør, vet ikke om en kunne kalle det smør, men det var i hvert fall noe fett ... Og det hjalp jo litt.

Historiene viser i høy grad til samhold i dagliglivet og at folk flest hjalp hverandre. Deltakerne viser også til at de fikk hjelp av ukjente og veldedighet når det var nødvendig.

En kritikk til dagens samfunn kommer fra Jensen (2024), som bruker en metafor hentet fra Henrik Ibsens *Peer Gynt* der Dovregubben belærer Peer om forskjellen på menneskenes motto «vær deg selv» og trollenes «vær deg selv nok». Jensen mener Ibsens drama er høyaktuelt i dagens samfunn der oljerikdommen har gjort det norske folk til «troll» som er seg selv nok (Jensen, 2024). I dette lyset velger jeg å se på en kommentar ytret av **Ivar**:

Vi må ... ta lærdom av det som den gangen ... det er greit at dette var etterkrigsår, men faren til en god venn av oss han sa en gang til sin sønn at nå er det på tide at vi får igjen en ny krig. Det høres forferdelig ut, men filosofien er den at vi trenger samhold, og det skjønner jeg ... for det forbruket som er i dag og de kravene som er i dag ... holder ikke.

Jeg vil ikke dramatisere utsagnet utover at samholdet på mange måter har vært eksepsjonelt, der selv fremmede mennesker hjalp hverandre, og at hjelpsomheten gikk på tvers av sosiokulturelle forhold og landegrenser.

Videre vil jeg si noe kort om dagliglivet under krigen. De fleste har minner om fattigdom og lite mat, og mange måtte flytte. Foruten forstyrret skolegang, var for de fleste tap av familiemedlemmer og opplevelser av skyting og bombing det nærmeste de kom krigshandlinger, og noen få forteller om motstandsbevegelsen. De som var yngst under krigen har ikke så klare minner som de eldre barna. Hos flere er fortellingene preget av gode minner (Wetlesen & Hjort, 2006), og de viser til at krigen inngår som en del av barndommen, men at alderen gjorde at de ikke forstod konsekvensene i samme grad som eldre barn. **Wenche** minnes hvordan hun som liten søkte tilflukt under flyangrep i et kjøkkenskap:

Jeg husker det ... var fly innover og bombing og sånt, og vi hadde en veldig tung ... skikkelig tung dør som gikk i fra kjøkkenet og til en sånn uteplass, så der var det vaskekjeller ... Og mor ... (humrer) ... Jaja, vi krøp inn i noe som var mørkt, så vi følte det tryggere, og mor hun stod inni det skapet med min bror på ett år

og meg på fire, og trodde vi stod trygt, vi gjorde jo det, det gikk bra med oss. Og der gjemte vi oss til dess det var over ... De opplevelsene der ... det sitter nok fast, enda jeg var så liten som jeg var, så dukker det opp igjen når vi snakker om det, men det går jo greit å tenke på det, men det dukker opp igjen, sant, når man tenker tilbake og sånn. Men jeg må si det at vi var heldig, ingen ut av familien mistet livet og vi var jo i grunnen veldig heldig på mange måter, vi var det.

Dagliglivet var nok for de yngre mer lek enn alvor, slik **Arne** beskriver. Da krigen startet, var han fire år, og som barn glemte de ofte krigen. Videre fortalte han at de bodde i nærheten av tyskere, men de var aldri redde: «Vi var vel så unge at vi ikkje skjønnte». Selv om han minnes flyangrepet fra bombingene av Hølen skole, vektlegger han at barna fant aluminiumsfolie-strimler som ble sluppet for å forvirre tyskerne, og av dette laget de julepynt. Det som er verdt å merke seg, er at han, tross ung alder, fikk med seg at fangene hadde det verre enn han selv:

Vi hadde jo ikkje mye mat. Men vi fikk av og til med oss en skive som vi pakket inn og som vi puttet under gjerdet som de visste kor de skulle hente. Neste dag når eg kom dertil så lå der en flott sånn utskjæret fugl ... Det var russiske fanger som lagte. Det var takken.

Det å leve med soldater i landet påvirket dagliglivet. Deltakernes møter med tyskere varierte, og noen hadde lite bekjentskap med dem. **Hanna** sin far var med i motstandsbevegelsen. Hun forteller om opphold på landet og at de tok med seg mat inn til byen. De reiste med båt og visste det var risikabelt:

En gang kan jeg huske vi kom, så var det avsperrert på kaien, og vi kunne jo se om det var tyske som skulle kontrollere. De tok stikkprøver, da sperret de av hele Strandkaien, så måtte vi vise det vi hadde med oss. Og da sto de med rekken på båten og helte ut det de hadde ut i fjorden og tømte melk i sjøen. For en ble arrestert hvis man hadde noe med seg. Det var ikke spøk å være i krig.

En viss risiko var det vanlig å måtte leve med under krigen. **Erling** forteller at faren kjempet i marinen. En som derimot selv deltok i illegalt arbeid, var **Hildur**. Hun var hos en familie som skjulte illegale personer for tyskerne, noe hun fikk medalje for av kongen mange år etter krigen. Noen få deltakere var selv delaktige militært under krigen, slik som **Olav** som tjenestegjorde i England. En annen er **Martin** som forteller følgende om sin delaktighet i kamphandlinger i Norge:

Der var det skyting, slåssing og dreping, og der var vi femogtyve mann som ble tatt til fange. Vi var i et forsamlingshus en plass og der låg vi nedi kjelleren på betongen, mens tyskerne låg oppe (lavmeldt latter). Men vi frøs ikkje, hadde goe kler. Så marsjerte vi til ... et hotell og der fikk vi rom, sovesal med teppe ... og vi hadde det bra ... Bortsett fra at vi hadde vakter, tysker med gevær, han var riktig en koselig kar, godt voksen kar og han satte geværet borti kroken og så pratet med oss, var veldig interessert i å prate. Når vi hadde lagt oss om kvelden så la han seg ned ved siden av og så pratet vi (lavmeldt latter).

Martin har et nyansert syn på de tyske soldatene. Han ble også preget av å se unge tyske menn som døde, og han minnes en tysk lege som stelte et sår til en av de norske soldatene. De ble sluppet fri etter en kort periode, og siden var han ikke aktiv i krigen, men fikk seg lønnet arbeid. De tyske soldatene ble ikke nødvendigvis sett på som «onde», det er flere som forteller at det var vennskapelige forhold. En som opplevde det slik var **Per**:

Det var greit med det med tyskarane, dei blei jo våre venner. Me var jo gutungar. Så det var veldig mange tyskarar som var greie med oss. Ein gong så var det ein løytnant ... me sto og så på noen som ekserserte, så tar han tak i meg og leier meg bort framfor folka som er der, æg tenkte kå galt æg hadde gjort, så sa han berre: «En ekte germaner», så tok han meg på håret. Han var sånn, han likte ikkje dei som hadde mørkt hår og brune auge.

Også **Elbjørg** forteller om at de omgikk tyskerne. Det som var vanskelig var at de ikke kunne samle mat, og de var redd for å bli tatt av tyskerne da faren

slaktet sau eller hentet epler. Men i hverdagslivet omtales flere av de tyske guttene som hyggelige:

Så ble det jo sånn at alle tyskerane kom ... og de fekk me rundt oss ... De hadde sett opp sånne brakker forskjellige plasser der oppe og kanoner oppe på bakken. Men me snakka med tyskerane. Dei syns det var kjekt ... og de va leie, de ville ikke kriga, de ville heim. For du vett, de va jo, de måtte jo ut i krigen, enten de ville eller ikke. Og mange va bondeguttar, og dei kom ... med sødrer som me ga grisen, dei kom inn på kjøkkenet der og snakka med bestemor og bestefar, og syns det var veldig koselig. Ja, så ... me hadde ingenting å sei på dei tyskerane som me hadde rundt oss der ... Og me jentene ... me va jo ein heile flokk ... me fekk være med de inn i brakkene og ... de serverte oss frokt, og snop. Me fekk mye snop. Drops og sjokolade og sånt. Det va det ikke mye av under krigen, så då fekk me smaka på det. Også va me oppe på kanonene og der fekk me kjøra karusell (latter). De svinga oss rundt på kanonene der oppe, og det syns me jo og va kjekt (latter).

Det virker som om befolkningen og soldater kunne leve relativt fredelig sammen. Selv om **Sigurd** husker flyangrep og bomber, synes han også at krigen var en spennende tid der han reflekterte over tyskernes motiver for å delta. Rett før freden kom erfarte han følgende:

Så kom der unge tyskere, svært unge tyskere, og skulle supplere den tyske hæra ... en gutfant, han kunne ikkje være meir enn en sytten, atten år ... og vi vart nesten kompisa med han ... Han hadde fortsatt klokke tru på han Hitler ... Ja ... han trudde det at han Hitler måtte berre vinne, sjøl om ditta va rett før dei kapitulerte. Så ... det e møkje rart so skjer i en krig ... Han va så barnslig på en måte, atte vi so va berre elleve, tolv, tretten år, syns vi va på høgde med ... han så va kommen ut som soldat. Ja ... det e rart å tenkje på.

Slik sett tenker jeg deltakernes tilbakeblikk reflekterer medmenneskelighet. Tyske soldater var også offer for krigen, og mange var der ufrivillig. Når men-

nesker blir kjent med hverandre, endres fiendebildet, og en blir, tross alt, stilt overfor et medmenneske. Refleksjonene bærer preg av at deltakerne kunne omgås tyskere og i noen tilfeller bli venner med dem. Det fortelles gjennom erindringer fra barneøyne, og slik sett kan det være noe naivt over det som kommer frem. Likevel kan vi si at dagliglivet gikk sin gang, og de fleste opplevde få traumatiske krigshendelser. Da var det mulig å se på tyske soldater med ambivalens, både i frykt for å bli tatt for noe ulovlig, men også med mulighet for å møte de unge tyske guttene med vennlighet og medmenneskelighet. Materialet har ikke tilstrekkelig dybde til å si noe mer om hvordan deltakerne selv forstod krigens grusomheter. Det kan likevel tyde på at tidsavstanden til erfaringene gir dem evne til å se på fienden som et menneske. Kanskje har de gjennom et langt liv kommet til erkjennelsen av at vi alle kan være i stand til å gjøre grusomme ting i en krig (Gullaksen, 2021).

Selv om freden var en stor hendelse, var det færre som snakket om dette. De yngste deltakerne husket gjerne freden bedre enn selve krigen. Noen forteller om møte med krigsfanger og refleksjoner rundt deres skjebner og andre hendelser i etterkrigstiden. Frigjøringen omtales i rosende ordelag. **Alfhild** forteller, rørt med glede i stemmen:

Eg huskar godt når krigen var slutt. Fredsdagen. Det var ein jubel den dagen. Alle folk var glad.

Også **Ragnhild**, **Erna**, **Gunnar** og **Wenche** beskriver freden, en vidunderlig stemning, det var norske flagg, sang, jubel og glede. Flere nevner den første 17. mai-feiringen etter krigen, det var ekstra stas. Frigjøringen gjenforente også familiemedlemmer slik **Tove** erfarte. I etterkrigstiden fortsatte en viss ansvarsfølelse overfor å hjelpe de som var vanskeligere stilt, noe som også gjaldt internasjonalt. **Hanna** husker at Røde Kors hentet barn fra Tsjekkoslovakia:

Krigen hadde jo hjemsøkt hele Balkan også. De skulle komme til Norge for å fete seg opp, sa de. Så mine foreldre tok til oss en gutt i 10–11-årsalderen sommeren 1946, tror jeg, og han var der ett par måneder.

Noen deltakere nevnte at de hjalp russiske fanger under krigen. En av dem var **Lillian**, som reflekterte over hvordan det gikk med dem i fredstiden:

Det jeg husker i forbindelse med krigen, det var frigjøringen. Fordi at under krigen så gav mamma og bestemor disse russiske fangene mat. Det var den fangeleiren oppe med kirken. Den var bra for å være fangeleir. Men det var en til innover mot byen, der hadde de det ikke bra. Overhodet ikke ... Men mamma og bestemor leverte til de oppe med kirken. Og så ... når disse russiske fangene skulle reise hjem. Så kom de nå da og skulle takke for maten, og jeg fikk et skrin som var laget av han ene fangen sitt matfat. Han hadde laget et sigarettskrin med masse inskripsjoner på. Men det som gjorde veldig, veldig inntrykk på meg, det var at de voksne mannfolkene, de satt og grein. Og jeg kunne ikke forstå hvorfor ... når alle er så glade ... Jeg skjønnte jo ikke ... og jeg måtte spørre ... hvem jeg spurte husker jeg ikke ... Jo fordi då visste de, at enten ble de drept som landssvikere eller så ble de sendt til Sibir.

Som barn er krigens politiske konsekvenser vanskelig å forstå, men det kan også være utfordrende som voksen. En som også fikk se taperens side av krigen var **Kjell**, som var i militærets vakttjeneste i Tysklandsbrigaden. Slik reflekterer han over det han opplevde:

Det var ruin, hele Tyskland den gangen da vi kom nedover. Det var tidlig på 50-tallet, og enda hadde de ikke begynt å bygge opp igjen. Så som Hamburg og de tyske byene var nedbomba, var som ei steinrøys. Så skulle vi holde vakt fra folket og opprør vi da. Så vi gikk vakt ... Der ble vi moden og voksen. Vi var der i syv måneder ... Jeg har vært i Tyskland i ettertid på ferie og det er utrolig hvor mye de har fått bygd opp igjen. En ser ikke så mye fra krigen. Det var spesielt å være der, det har jeg tenkt mye på i ettertid. Du skjønner vi ble tatt imot alvorlig godt, det var verre med engelskmenn, de spyttet etter dem. Vi hadde samme uniform vet du. Det sto «Norwegen» på arma. Engelskmennene ville de ikke ha noe med, nei. Men norskene var godtatt ... Så var det mye kvinnfolk, lite menn nedi der. Alvorlig mye kvinnfolk som gikk rundt alene. Tror det var mye ordentlige kvinnfolk, men det var om å gjøre å få seg en mann for å komme seg videre. Mange hadde kjæreste der. Men den dagen vi dro fra leiren med busser

var det mye kjærlighetssorg. Kvinnfolka møtte opp for å ta farvel med norske soldater. Det var de som søkte om å få gifte seg, men det var ikke lov. Kanskje noen fikk det etter mange år, men det var strengt forbudt ja. Var mye på det viset ja ... Har ikke tenkt så mye på det før den siste tida, nå har jeg mye tid å tenke på.

I etterkrigstiden ses en solidaritet internasjonalt, men med unntak av den tapende part som ble behandlet med restriksjoner. Dette viser Kjell i sin fortelling. Generasjonene som opplevde krigen har en erfaringsbakgrunn som fremmer både samhold og medmenneskelighet, med særlig omtanke for de som har mindre enn en selv. Deltakernes krigsminner er et tilskudd til den stadig økende mengden litterær og filmatisk fremstilling av andre verdenskrig. Hvordan vi som nasjon husker historien, innebærer et mangfold av fortellinger som brytes mot hverandre. Her utfordrer minner fra ulike grupper og et økt fokus på moral, samt personlige og individuelle erfaringer, de eksisterende historiefortellingene (Hagen, 2021). Mer om krigserfaringer ses i Tabell 2.

Barneskole og danning

Den offentlige grunnskolen varierte i organisering og innhold, og mange hadde lang vei til skolen. Nesten alle forteller om minner fra skolegangen som barn, ofte knyttet til hverdagslivet og skoleveiens strabaser. **Olga** hadde en times vei til skolen, og om morgenen kunne det være bekmørkt:

Ja det gjekk jo bra når vi gikk til skulen, men heimover så hadde vi forskjelligt vi skulle sjå etter (latter). Ein høl med litt padder i og sånt noke. Men, det var mange somt vær, du verden altså! Det var bekmørkt når eg tok ut om morgnen. Eg gjekk eit stykkje aleine før eg traff to andre jenter ... Men det var hutte meg tu, ikkje alltid spøk altså. Ein gong hadde det regna så skrekkelig og eg ... følte meg fremover med beina om det var vei. Det gjekk sånn elv der ute. Men alt dette gjekk no bra.

Flere forteller at avstanden var en utfordring, som **Kjell** som gikk om lag 7 kilometer i «all slags vær, så det var litt trasig». Kjell var blant flere som tidvis vekslet mellom å reise bort for å gå på skole og å være hjemme. **Anna** sin skolevei tok en halv time og veien var dårlig, og hun ble i likhet med de fleste på den tiden som regel våt på beina:

Da va ingenting som heitte støvler. Far min, me hadde tresko, og dei hadde far min laga. Då gjekk me gjennom utemark og vann-damma og skit, søla adle veie, da va ein dyresti rett og slett. Og når me kom fram til skulen ... va me våt på føtna. Då hadde me sokkabyte og sko, hongande og ståande på skulen. Eg ser den høge ovnen for meg, ner onda der sto treskorna våre og oppe på den kransen, der hang sokkane te tork. Da gjaldt alle sammen, da va ingen so va utaom på nåken måte, nei. Da va fellesskap.

Constanse forteller at de hadde lang vei å gå. Men da det ble bedre vei, fikk de skoleskyss. Hun sier: «Til slutt så blei det jo buss ... en gammel skranglete buss». Særlig deltakerne som vokste opp i distriktene brukte mye tid på skoleveien. Det var sosialt fordi barna gikk sammen, og de hadde tid til å leke på veien hjem. Skolen bidro for de fleste til vennskap og gode relasjoner. Dette var en arena der barna lærte å se seg selv som del av en større gruppe og delta i lokalsamfunnet, i tråd med forbundethet med samfunnet (Rykkje et al., 2011).

Den norske folkeskolen har røtter fra ca. 1827 og ble formalisert i 1889 i skoleloven. Først ved skolereformen i 1939 ble det innført felles pedagogikk med eleven i sentrum (Simonsen, 2021). Mange deltakere forteller at skolestarten var fra syv år, og at det varierte om de gikk på skolen daglig. **Kristine** bemerker: «Tre første åra gjekk vi annan kvar dag. Og då vi kom til storskulen, begynte vi å gå kvar dag». På småsteder var de ikke inndelt i klasser, eller flere klassetrinn var slått sammen. En som minnes skolegangen på en liten øy, er **Oline**. Der var det såpass lite at det kun var en lærerinne og to klassetrinn som gikk annenhver dag. Selve organiseringen av klassene har også endret seg med tiden. **Gunnar** og **Agnes** er blant dem som gikk på skole der gutter og jenter var adskilte. Det gjaldt også **Dagmar**, som forteller om en fin skoletid:

Vi gikk på en skole som ikke eksisterer mer ... og der hadde vi utedo. Det var bare pikene som gikk der, vet du. Og så når vi gikk

i tredje klasse ble vi flyttet opp på storskolen og der var det hvit strek på plassen og så hadde guttene sin del og jentene sin del. Og det var jo bare jenteklasser. Vi var syv-og-tyve i klassen. Vi hadde en veldig ... flink lærerinne ... som jeg hadde hele tiden. En dame fra den gamle skolen som hadde orden på klassen ... Og det var en hyggelig klasse. Jeg tror ikke det var noe mobbing, det var en klasse sånn rent sosial som var veldig sammensatt. Noen som kom fra pene strøk ... noen som kom fra den siden jeg kom fra med masse nye hus ... og så nede fra ... Ja, i det hele tatt var det veldig blandet. Der var ikke noe snobberi og der var ikke noe sånn veldig klikkete. Jeg tror ikke det var noen som ble mobbet som jeg så. Jeg tror vi hadde det i grunnen ganske greit med frøken som var en litt pertentlig, litt snobbete dame var hun (latter), men dyktig lærer.

Skolen var en møteplass for elever fra ulike sosiale kår, men barna håndterte dette fint slik også **Harald** bemerker:

Dette kunne vi gjerne spore med at vi gikk med rimelige klær, og de som hadde rike foreldre hadde mer utstyr med luksus, men det er jo ikke noe som har med liv å gjøre, så vi brydde oss ikke om det.

Barn lærer i fellesskap, og deres kulturelle ressurser bidrar til læring i sosiale sammenhenger også i skolen (Skodvin, 2023). Deltakerne levde på en tid der det var stor ulikhet i økonomi og bakgrunn blant barna, men det har i mange tilfeller beriket fellesskapet.

Det kommer frem i flere historier at skolegangen ble avbrutt under andre verdenskrig (Wetlesen & Hjort, 2006), og det var nasjonalt en kamp om skolens innhold. **Rolf** husker godt at både læreren hans og faren ble arrestert og satt i fangenskap i 8 måneder: «Du vet lærere som ikke ville arbeide for (puster dypt) ... de ble sendt nordover, sånn som det ble med faren min». Denne læreraksjonen foregikk i 1942 og var en protest mot å omforme skolens pedagogikk til nasjonalsosialisme i regi av partiet Nasjonal Samling (Dagsdóttir, 2021).

Krigen var ikke en hindring for utdanning hos de som bodde sentralt eller hadde foreldre med sosial posisjon. Derimot begrenset det å bo desentra-

lisert og dårlig økonomi muligheten til utdanning (Wetlesen & Hjort, 2006). Flere sier at krigen ødela for skolegangen. **Berta** omtaler en folkeskole med varierende kvalitet under krigen fordi det var mange ulike lærere som var der gjerne et halvt til ett år av gangen. **Clara** bemerket: «Det ble jo litt tynt med undervisningen», mens **Kari** påpekte: «Skolegangen ble det fryktelig lite utav på grunn av at tyskerne hadde skolen». Krigen forsinket innføringen av skolereformen, og i etterkrigstiden ble skolen gjenoppbygget etter sosialdemokratiets verdier. Tilbudet skulle være basert på likestilling og uavhengig av økonomisk klasse. Fra 1959 ble skolens lengde formalisert til syv år, men kommunen kunne tilby opp til ni års skolegang. Først i 1969 ble ni år normen, og folkeskolen ble omdøpt til grunnskole (Simonsen, 2021).

Barns utvikling skjer både språklig og praktisk i sosiale fellesskap (Skodvin, 2023). Læring i skolen er innvevd i den historiske og kulturelle tidsepoken deltakerne vokste opp under. Noen lærere omtales som flinke i jobben sin, men ikke alle. Det var mange som opplevde å ha hyppige skifter av lærere, slik **Vigdis** forteller: «Vi fikk ny lærer hvert år etter fjerde klasse, for det var bare vikar vi fikk bestandig». Dette kan ha sammenheng med at lærerutdanningen i Norge har hatt varierende innhold og kvalitet. Lærerskoler har vært lovregulert siden 1902 og varte 2–3 år. Loven ble revidert i 1938 med innføring av 4-årig utdanning (Solberg, 2002). I dette tidsrommet ble samfunnet preget av ulike syn på politikk, vitenskap, kulturliv og kirke, som innvirket på utviklingen av skolens pedagogikk.

Folkeskolens fag skulle bidra til elevenes «allsidige personlighetsutvikling», og elevene skulle både dannes og utdannes (Solberg, 2002). Folkeskolens pedagogikk speiles i deltakernes barndomsminner. Skolemiljøet hadde stor betydning i oppveksten, og lærerrollen var annerledes enn i dag. **Borghild** påpeker at de måtte ha hendene på ryggen når læreren ville si noe:

Så sånn var det den gangen, disiplin på den måten, i forhold til i dag. I dag er alt fritt, så der er jo masse forandringer.

Selve pedagogikken var også streng i forhold til i dag, og flere forteller at de måtte pugge i både matematikk og andre fag. **Nora** likte ikke så godt barne-skolen og leksene som innebar å memorere salmevers:

Eg var egentlig ikke så gruselig glad i å gå på skolen (latter). Men det var jo noe vi måtte. Og det var jo disse her leksene, og vi satt og pugget og pugget, noe som eg ikke tror det er så veldig mye av i dag. Men vi måtte pugge salmevers ... Eg var så møkkande lei det altså! Men det var nå sånn som vi måtte gjøre ... Reise oss opp og stå ved siden av pulten på skolen og framføre det ... Det var strengt. Ja, men vi har nok ikke hatt vondt av det, og mange av de salmeversene, noe av det, ikke alt, sitter den dag i dag.

I likhet med Nora reflekterer også andre over at puggingen har gjort at kunnskapen fortsatt huskes. Salmeversene viser at kristen oppdragelse tidligere var et hovedmål i skolen. Men utover 1900-tallet ble kirkens innflytelse innskrenket ved at religion har veket plass for en borgerlig skole (Olsen, 2021). At kristendom hadde en mer selvsagt plass i skolen og samfunnet enn i dag (Urstad, 2010), vises ved at flere forteller at de gikk i søndagsskolen som barn og at de ble konfirmert (se kapittel 3).

Et annet moment i norsk skole er at det har variert i hvilken grad lærere har hatt formell utdanning. Det har helt til vår tid vært en erkjent lærermangel. Det har vært, og er fortsatt, størst mangel på kvalifiserte lærere nord i landet og i utkantstrøk (Stjernen, 2016; Finne & Wergeland, 2023). Kanskje var det medvirkende til at enkelte hadde dårlige lærererfaringer. En av dem er **Unni**. Hun trekker frem at hun tidlig ble fortalt i skolen at hun ikke kunne synge, og det har preget henne resten av livet:

Når me då hadde sang ... så sa sangleraren: Nei du Unni trengje ikkje å synga. Og det har vore tøft for meg heila live, eg har aldri songe, og det har vore et stort savn ... Og når eg begynte å synga så voksen litt, hadde eg ikkje øvelse, eg kunne ikkje synga. Det har vore veldig trist. Det har vore med å forma meg må eg sei.

Dette er et eksempel på hvilken kraft det ligger i dannelsesperspektivet i skolen. Det virker som at negative hendelser har satt sine spor og ikke blir glemt. Det ses også i andre deltakeres erindringer at læreren kunne ha stor betydning for dem i de formative barneårene. I skolen fikk deltakerne både individuelle kunnskaper og lærte om samspill og relasjoner mellom mennesker. Læringen skjer både sosialt, interpsykisk, og i barnet selv, intrapsykisk

(Skodvin, 2023). Ut fra deltakernes erfaring forstår jeg at de som barn også lærte av «dårilige» eksempler, hvordan de ikke skulle oppføre seg. De åndelige helseressursene innebærer at vi evner å reflektere over egne og andres væremåte i lys av hva som er moralsk riktig eller ikke (McCormack et al., 2023). Dette har betydning for vårt moralske selvbilde og den psykologiske helsen.

Det var både formell utdanning og uformell danning. **Anna** gledet seg stort til å gå på skolen og hadde en veldig kjekk lærer. Skolen var felles for ulike trinn, og siste skoleår var de totalt seks elever. På denne bygdeskolen lærte hun at en ikke skulle gjøre forskjell på folk, og bemerket: «Vi voks opp onda samme himmelen». Av læreren lærte de også folkeskikk:

Hadde me gjort eller sagt noko som han ikkje likte, så tok han heile klassen ... han skjente aldri, men han snakka alvorleg. Ein gong, da trur eg aldri eg kjem te å gløyma, for da va akkurat sånn han va. Me va ute å leikte oss i eit friminutt, og så va da ein eller annan so gjorde noko so dei andre syns va ... litt dumt, så dei kalde guten for toskahove. Og når me kom inn og sko begynna timen so tok me jo opp bøkene våre, også seie læraren: «Dåke kan legga dei ned igjen. For no skal me ha ein time i folkaskikk». Og då visste me at detta blir ein harde time (smil). Men han va veldig kjekk, han va rettferdig. Han fortalte oss da at me skal ikkje kalla nokon for toskahove for da e nåke so e i sjøden da, og da e ein fisk so heite torsk og der e toskahove, men han ska vera i sjøden, han ska ikkje vera her i lag med oss. Så eg trur faktisk han lærte oss, han lærte oss folkaskikk og han lærte oss å ta hensyn te kvarandre og da trur eg ikkje me har hatt vondt av.

Lærerens oppførsel virker å være noe mange kan huske. **Trygve** hadde samme lærer hele skolen og forteller at barna gjorde som læreren sa. Han hadde autoritet. Om morgenen stilte barna seg på rekke og gikk inn. De sto ved pultene til læreren sa de kunne sette seg. Trygve mener han var streng, men «veldig gilde» fordi han deltok i friminuttene og lekte med barna. Også **Kristine** reflekterte over hvor heldig hun var i barneskolen og læreren som skapte trygghet:

Eg følte at han likte alle saman. Han hengde ikkje ut nokon, tvert imot, viss han skulle irettesette nokon, sa han; du som er så flink,

at du kunne finne på noko sånt. Det blei balanse ... Eg har forstått betydninga av denne læraren meir og meir no etterpå.

I fortellingene ser vi at læreren og skolemiljøet var viktige for barnas læring og trivsel. Enkelte opplevde å bli mobbet eller de så andre barn som ble utsatt. En av dem var **Vigdis**, som sier en av lærerne mobbet henne fordi hun hadde briller. Han bad henne frem for å peke på kartet, og hun forteller at hun gråt når hun ikke fikk det til. Senere fikk hun andre lærere som hun hadde gode erfaringer med. En annen er **Dagny** som flyttet fra by til bygd og forteller om vansker med overgang til «landsmålet» på den nye skolen og om mobbing fra medelever:

Og så var det så voldsom mobbing på skolen. Vi snakket Bergensmål og det, nei de er ikke snille når de begynner. Så det var litt forskjellig. Min søster var fire år yngre enn meg. Skoleguttene, en av de hadde kastet snøball på henne ... Uff. Du vet i friminuttene var de frie og franke. Det gikk ikke alltid så bra. Nei. Men det var en av de som var konfirmert og voksen. Han kom til meg og ba om forlatelse. Og det var veldig flott. Ja sier jeg. Jeg skal glemme det, men det var ikke bare, bare.

Det å møte motgang og mobbing fra lærere eller elever har satt spor i deltakerne. Likevel ser det ut som at nettverket med venner, andre lærere og familie har bidratt til at de har kommet styrket ut av skolen, i det minste når det gjelder den sosiale læringen. Det er en helsefremmende egenskap at negative livserfaringer kan snus til noe deltakerne tar avstand fra, som eksempler på oppførsel man ikke vil ta etter selv. Dette ser jeg som del av dannelsesprosessen (Solberg, 2002).

Skolen har også et samfunnsoppdrag der barna skal forberedes til et selvstendig voksenliv. Det var ikke vanlig med mer enn grunnskolen på ca. 7 år den tiden de eldste deltakerne var ungdommer. Men i etterkrigstiden ses en utvikling der videre utdanning vektlegges i alle historier. Det var flere som ønsket de fikk lengre skolegang, og det er noe enkelte har angret på senere i livet. For eksempel ytrer **Arne**:

Når vi sluttet, eg gikk jo bare syv år. Eg skulle jo selvfølgelig gått lenger fordi i den tiden hadde vi ikkje engelsk på skolen ... men

Det er ingenting som varer evig

så skulle de begynne med engelsk. Men da måtte vi gå hver dag og det giddet ikkje eg. Det var ikke ungdomsskole da. Det angrer eg på i dag.

Dårlig økonomi var avgjørende for mange. Både **Rigmor**, **Wenche** og **Gunnar** måtte gå i arbeid tidlig i ungdomstiden. Heller ikke **Valborg** hadde mulighet for videre skolegang:

Så hadde ikkje eg den muligheten ... då til å vite eller til å komme meg på noko skule eller noko sånt ... Visst eg hadde hatt dei mulighetene som nå, så trur eg at eg skulle kunne litt forskjellig. For da hadde vore kjekt å hatt litt meir kunnskap.

På førti-tallet ser det ut som at flere tok folkehøyskole for å kompensere for mangelfull skole under krigen. Folkehøgskole eller annen mer praksisrettet skole forberedte enten til videre utdanning, jobb eller for familielivet. For eksempel mener **Liv** at det var vanlig at unge jenter gikk på husmorskole:

Da var òg fint ... då lærte me mykje te halda hus, alle sku liksom ha husmorskule viss dei skulle gifta seg ... for dei skulle no stella so fælt, dei skulle vera heima, dei skulle ikkje arbeida ute då, nei, då skulle det vera så fint alt, stryking og alt skulle vera på stell med mat og alt.

Det er tydelig at jenter og gutter hadde ulike muligheter, og at skolen videreførte forventninger knyttet til kjønnsroller. Mer om skolegang ses i Tabell 2, mens videre utdanning omtales i neste kapittel.

Lek i frihet, vennskap og selvstendighet

Lek og fritid virker betydningsfullt og er noe en rekke deltakere forteller om. Livshistoriene viser at den frie leken, samholdet, og at det alltid var noen å være sammen med, har bidratt til kreativitet, selvstendighet og gitt grunn-

lag for langvarige vennskap. I dagens samfunn har den frie leken fått stadig mindre plass, til tross for at lek er en kilde til helse (Glaser, 2021). I **Hanna** sin fortelling reflekterer hun over sin trygge og gode oppvekst. Hun sier følgende om betydningen av oppvekstmiljøet:

Når jeg har tenkt igjennom, om hvorfor det ble som det ble. Det tror jeg var fordi at vi alle bodde samlet. Familie og kjente og venner. Det var så nære greier. Vi var vokst opp sammen. Med min mor og min bestemor sitt hus ... Noen gater nedenfor gaten bodde min mormor og min tante. Alt var så tett og konsentrert. Og vi vokste opp i samme miljø. Alle som gikk på skolen, bodde i de samme gatene. Vi gikk i samme klasse. I alle år. Det var så trygt. Det har vært så nært. Vi hadde venner rett over gaten og i neste hus. Det var sånne små hus. Der var det sånn at familien bodde i samme huset og vi vokste opp så tett. Det var nok årsaken til at det var en trygg oppvekst.

Slike oppvekstmiljøer var grobunn for gode relasjonelle nettverk. Det er mange som snakker med varme i stemmen når de minnes lek og moro i barndommen, både sammen med søsken og storfamilien, samt gjennom vennskap med barn i nabolaget. Også i forbindelse med skole var det tid til lek ute, og særlig nevnes vinterlek og skigåing. Selv om **Liv** sin oppvekst var preget av økonomien, forteller hun om lyse minner: «Me gjekk veldig mykje ute og leika og hadde da veldig fint og fritt og kjekt». Også **Nora** beskriver at hun var mye ute: «Vi lekte både cowboy og indianer og vi lekte slåball og vi hadde det kjekt med venner». I **Claras** barndomsminner vektlegger hun fritiden som ble tilbrakt på landet. Hun forteller:

Det var alle tiders. Og så hadde vi, hadde eg en venninne som bodde rett over oss, så då måtte eg ut i båt for å komme bort der ... Vi likte oss så veldig godt. Vi fikk reise ut å fiske og så fikk vi bade så mye vi ville ... Det var et himmelrike ... De var jo så grei far og mor, vett du ... Så hadde vi tante då, som var fastboende der inne, hadde gård. Og det var jo midt i blinken, vett du. Så der hadde vi så gøy. Det var minnene mine fra barndommen. De var absolutt de beste. Så når vi kunne gå på gården og se på kyrne og alt dette herre. Det var midt i blinken (latter).

Blant mennene er **Rolf** en som forteller mye om barndomsleken og aktiviteter som fotball, slåball og «kaste på stikka». Om vinteren var det ski, bandy og skøyter. Familien bodde først i en bygård med kort vei ned til parken, der søsknene klatret mye i trærne og samlet rumpetroll i dammen. Senere flyttet familien til en gård. Der var det en fin badeplass i nærheten med «gras og sand også var det stupetårn i tre ... laget av kraftig tømmer med stupebrett». Fra fortellingene kan vi se at det i leken finnes fellesskap og et fundament for sosialt liv. Dessuten er leken iboende i menneskets natur, og kan ses som en mulighet for å prøve ut muligheter der fantasi møter virkeligheten (Amundsen, 2021). Som helsefremmende fenomen kan vi si at leken har hatt stor plass i deltakernes liv som kilde til latter og glede. Leken var en arena der barna hadde frihet fra tanker omkring vonde opplevelser, hardt arbeid og trange levekår.

Flere deltakere fra Bergen forteller om en aktiv barndom. I byen var det flere tilbud enn på bygda, som kino, biblioteket og butikker der barna kjøpte sjokolade. De bodde tett, med mange barn i nabolaget, og det var lite trafikk. Dermed var det trygt å leke i gatene. **Wenche** påpeker at leken var annerledes enn hos dagens barn:

Vi lekte jo veldig mye ute og det var ingenting som het datamaskiner eller mobiltelefoner den gangen, og jeg syntes vi hadde det så greit ... vi lekte jo skikkelige leker når jeg var barn, vi hadde en firkant og små stener, som et brikkespill, som ludo, også hadde vi sånn terning som vi slo. Det lekte vi, også hadde vi jo ballspill og det var jo jeg veldig glad i ... det var inntil veggen og slåball, så vi hadde mye ... fritidsaktiviteter ... var ute og lekte hele dagen, koste oss og rente på kjelke og på ski. Det var ikke noe som het «jeg kjeder meg» (latter).

Det er mange som forteller om minner fra en barndom fylt av lek og spennende aktiviteter. **Borghild** forteller at hun som seksåring tok trikken alene. Det var spennende, og ingen voksne var med. Et moment som flere trekker frem er friheten de opplevde som barn. De fikk leke mye på egen hånd uten å bli «veldig passet på». **Elbjørg** er en av dem som reflekterer over dette:

Skibakkar på vinteren, og elvå hadde me på sommeren og der svømte me, der lekte me også der lærte me å svømme ... og det

gjekk skikkelig bra alt i sammen. Ja da, og det var ikkje sånn den gangen som i dag. Nå må du ver forsiktig, nå må du ikkje gjør det. Me fekk gjer som me sjølv ville. Me lekte heile dagane ute, og eg trur ikkje mamma og de va noe spesielt redde for oss heller. Me klarte oss godt sjølv.

Barns lek er levd erfaring som bærer meningen i seg selv. Vi kan drømme, oppleve å være noe annet og noe mer, og kan prøve ut alternative muligheter (Amundsen, 2021). I historiene fremstår leken som en arena for å prøve ut grenser og tilegne seg nye ferdigheter. En annen som omtaler leken og selvstendigheten de fikk som barn er **Bjarne**. Han påpeker samholdet fra barndommen og forskjeller fra i dag:

Men samholdet når vi var gutt ... Det var guttene i gaten. Det er sånn fremdeles. De som lever enda ... Vi, det var en fin gjeng der. Og det var ikke sånn at ... forskjellen fra i dag, de voksne organiserer alt for ungene, i form av idrettslag, de skal kjøres, de skal ditt og datt. Vi fikk beskjed: Gå ut i hagen og lek! Ferdig med den. Så måtte man organisere seg selv.

I fritid og leken opplevde deltakerne mye samhold blant barna, og de måtte klare seg på egen hånd. Når barn leker uten for mye innblanding av voksne, gis de frihet til å bruke egen skaperkraft. Derfor kan lek bidra til både utvikling og læring (Fodstad et al., 2021).

Deltakernes barndom inneholdt mer enn frilek. Det var også organiserte fritidsaktiviteter som speider, sang og musikk, og noen drev med idrett som løp, turn, fotball, håndball og ski. For **Kjell** ble det skiløp på et slikt nivå at han ble uttatt som junior på fylkeslaget. Han minnes at faren ble sint, og han måtte gjøre fjøsstellet før han fikk dra på skirenn. Kjell reflekterer over at han stilte strenge krav til seg selv og derfor har redusert helse i alderdommen: «Nei jeg har vært hard med meg selv oppgjennom, presset meg selv og båret tungt. Vært for sterk. Det merker jeg litt i dag. Tror jeg har skavanker etter det i dag ja». Når det gjelder **Elbjørg** derimot, tilskriver hun en aktiv livsstil som årsak til den gode helsen gjennom livet, inn i alderdommen: «Eg har hjelpt litt sjøl og, eg har alltid likt å bruke kroppen min. Gått på trim i alle år». Grunnlaget for gleden over fysisk aktivitet ble lagt i barndommen for flere av deltakerne.

En del forteller at de ikke hadde tid til spesielle fritidsaktiviteter eller ikke likte idrett. Noen deltakere vektla bidrag til god fysikk gjennom arbeid i hjemmet, eller at familien gikk på turer, at de var mye ute og lekte, samt at både ski og sykkel var vanlig som transportmiddel.

Deltakernes historier viser til det helsefremmende i at de fikk mye frihet og ansvar for egen lek og organisering av fritiden. Dette bidro til læring, mestring og en selvstendighet som ble med videre i livet. Dessuten bidro den aktive livsstilen med lek og mer eller mindre organisert idrett til fysisk fostring. Som flere kommenterte, førte dette til et mindre stillesittende liv enn hos dagens unge. Å være flink i idrett og musikk av ulike slag bidro også til mestringsopplevelser. I tillegg ses det hvordan oppvekstmiljøet for mange danner grunnlaget for livslange vennskap, noe som ses videre i de neste kapitlene. Lysten til å leke ligger i menneskets natur, og lek gir oss glede (Amundsen, 2021). Leken i seg selv kan være helsefremmende fordi den knyttes til vitalitet og livsglede (Eriksson, 1984/2018). Selv om det oftest er som barn at vi mennesker leker, er leken også del av voksenliv og alderdom som viktige kilder til helse. Den kommer til uttrykk som del av kreativitet og lystbetonte aktiviteter. Detaljer om fritidsaktiviteter og lek kan ses i Tabell 2.

Drøfting

Helsen gjennom et langt liv påvirkes av ulike faktorer, inkludert oppvekstvilkår og levekår. Det er tydelig at fattigdom påvirket hva som ble forventet av moralsk handling. Dette har preget deltakernes oppfatning av eget verdigrunnlag og hvem de er og vil være som menneske. Det å hjelpe hverandre i gjensidig omsorg og bry seg om sine medmennesker står sentralt (McCormack et al., 2023). Et hovedtrekk som stiger frem i fortellingene er et utrolig samhold på ulike nivåer; mellom familiemedlemmer og slektninger, mellom naboer og klassekamerater, og et samfunn der «alle» hjalp hverandre. Takknemlighet har trolig også bidratt til prososial atferd. En er positivt innstilt og hjelpsom for å fremme sosial aksept og vennskapelighet både i nære relasjoner og overfor fremmede (Walsh et al., 2022; Rykkje et al., 2015).

Min oppfatning er at det helsefremmende i denne måten å skape et fellesskap mellom mennesker i lokalsamfunnet, er at det ble en aksept for at både det å gi og å motta hjelp fra hverandre var normalt og ikke skambelagt. Dette kan ha bidratt positivt til styrket selvoppfatning blant deltakerne på tross av fattigdom, samt opplevelse av å være del av og forbundet med andre og samfunnet (Rykkje, 2016; Rykkje et al., 2011). Flesteparten av deltakerne måtte som barn hjelpe til med ulike oppgaver i hjemmet. Både husarbeid, pass av søsken og gårdsarbeid nevnes, og flere hadde som **Jens** småjobber for å spe på familiens inntekt. Vi kan med vår tids «briller» se på dette som utnytting av barn som arbeidskraft, men det er ikke slik det fremstilles i fortellingene. Det som kommer frem er en stor ansvarsfølelse for fellesskapet, at det var selvsagt at alle i familien bidro med arbeid etter evne. På tidlig 1900-tallet var Norge et bondesamfunn der to tredjedeler bodde landlig. Selv om halvdelen bodde bynært på 40–50-tallet, var fortsatt tredjedelen sysselsatt i primærnæringene (Bjerrum Nielsen & Rudberg, 2006). Det å leve i harmoni med dyr og naturen er en åndelig helseressurs (Eriksson, 1984/2018).

Imidlertid kunne livet, særlig på gårdsbruk, innebære tungt arbeid for barna. Det flere peker på er at det ikke alltid var slik at de fikk særlig opplæring i arbeidet på forhånd, men at de fikk tillit fra foreldrene til at de klarte å løse oppgavene på egen hånd. Det medførte at de lærte gjennom prøving og feiling, og at de opplevde stor grad av mestring og selvstendighet. I tillegg viser flere til at de fikk opplæring og veiledning av voksne i bruk av verktøy, for eksempel tre- og håndarbeid. Dette er i tråd med Vygotskys teori, som påpeker at barn med hjelp fra en voksen kan lære å utføre en oppgave som ellers ville ligge utenfor deres eget mestringsområde (Skodvin, 2023). En som tydelig verdsetter dette er **Kristine**, som sier hun har hatt glede av det hun lærte i barndommen hele livet. Det som særlig fremstår som helsefremmende er de sterke familiebandene som preges av gjensidig kjærlighet og tilhørighet (Rykkje et al., 2015). Det helsefremmende aspektet ses dessuten i deltakernes evne til å verdsette de gode sidene fra en barndom med fattigdom og hardt arbeid.

Flere mener at noe av det viktigste de lærte var å ta hensyn til andre mennesker. Sammenlignet med i dag bodde familiene tett, og det var trangt om plassen. Vi kan nok tenke oss at det slett ikke var en idyllisk situasjon i hverdagen. Det som vektlegges i fortellingene er de positive konsekvensene av at storfamiliene bodde så tett på hverandre; det ble svært nære bånd både

mellom søsken og til besteforeldre. Det ser ut som at foreldre var de som i størst grad ble oppfattet som travle. Men også her peker flere på at livet i tråd med årstidenes syklus gjorde at særlig vinterstid hadde foreldrene mer tid til å være sammen med egne barn enn i den travle vår-sommer-høst-tiden knyttet til arbeid i primærnæringene. Et eksempel er **Gerd** som minnes en far som bygde snøhytte med barna. Fortellingene viser at sykdom og død ble ansett som en mer naturlig del av dagliglivet enn i dag, men også hvordan deltakerne har levd i en tid med medisinsk utvikling der flere sykdommer kan behandles og færre dør (Nordhagen et al., 2014). De åndelige helseressursene ses i gode relasjoner og opplevelse av å bry seg om hverandre (Rykkje et al., 2011), noe som gir styrke i møte med livets utfordringer.

Det er tydelig at krigsårene forsterket allerede vanskelige oppvekstsvilkår (Wetlesen & Hjort, 2006). Flere forteller om matmangel som ble løst på en rekke kreative måter, mens andre var mer selvforsynte med mat fra gårdsdrift og fiske. Det tidligere omtalte samholdet i samfunnet, med tendensen til at alle hjalp hverandre, ble forsterket under krigen. Noen forteller lite eller ingenting om sine erfaringer, mens andre som **Harald, Gunnar** og **Kari** har historier som viser til vonde hendelser som bæres med videre i livet. Flere forteller om store psykiske påkjenninger under krigen, og for enkelte førte belastninger til uføretrygd eller redusert arbeidsevne senere i livet. Traumatiske opplevelser, bombing, evakuering, brudd i foreldrekontakt og andre negative hendelser satte dype spor hos flere deltakere. Tap og påkjenninger ser ut til å ha vært spesielt belastende for de som var yngst under krigen, noe som kan ha sammenheng med mindre kognitiv evne til å forstå hendelsene de var vitne til. Ung alder kan gjøre det vanskelig å bearbeide de vonde opplevelsene. For personer med belastet krigsbakgrunn ser det ut til at ung alder har gitt risiko for traumatiske opplevelser og spor etter krigen i livsløpet, med tendens til at angstfylte opplevelser setter seg fast (Wetlesen & Hjort, 2006).

I et par historier får vi også innblikk i direkte eller indirekte deltakelse i motstandskamp og krigshandlinger, men hovedsakelig handler fortellingene om at dagliglivet gikk sin gang på tross av okkupasjonen. Det er flest som ser tilbake på krigen som en vond tid, men som de klarte seg igjennom. Selv om noen mistet familiemedlemmer, som tapet av en far de aldri ble kjent med, ser innstillingen ut til å være at de var så unge at de ble tilvendt en situasjon uten far fra de var små. Denne evnen til å tåle det livet bringer av motgang ser

jeg på som et helsefremmende personlighetstrekk hos mange deltakere. For en del kan deres erfaringer tyde på at de har kommet styrket ut av opplevelsene. Dette underbygger i så tilfelle øvrige funn fra oppveksten, der deltakelse og mestring har bidratt til selvtillit og selvstendighet. Inntrykket mitt er at for flere deltakere har hendelsene under krigen bidratt til å gi indre kraft og styrket deres motstandskraft til å håndtere krevende livssituasjoner. Jeg vil dessuten påpeke at det er en åndelig helseressurs å kunne se utover egne behov (Haidt, 2024). Krigen brakte et sterkt samhold i befolkningen, men også evne til å se andres nød. I flere historier, som hos **Arne** og **Lillian**, omtales hjelp til de russiske krigsfangene. Flere deltakere reflekterte over at krig ikke er «svart-hvitt», og de forteller at tyske soldater også ble møtt med vennlighet og medmenneskelighet i dagliglivet. I etterkrigstiden var dessuten internasjonal solidaritet på agendaen.

Gjennom refleksjonen har deltakerne satt ord på «taus kunnskap» (Rykkje, 2017). Deres barndomserindringer viser til internalisert kunnskap som dannet en praktisk handlingsberedskap. Slik taus kunnskap bidrar til at ferdigheter kan overføres fra et område til et annet, noe som hjelper barna senere i livet (Skodvin, 2023). Det helsefremmende i erfaringene med skole- og utdanning ses i selve viljen til å få det til, engasjement og evnen til å lære. Ifølge Eriksson (1984/2018) er det sentralt i helsebegrepet at individet er bevisst egne erfaringer og kunnskaper, slik at en kan vokse som menneske, utvikle seg og løse utfordringer på nye måter. Det kommer tydelig frem i fortellingene hvordan skolegang for mange har gitt både kunnskaper og formet dem som personer. Barneskolens pedagogikk var for en del et sørgelig kapittel; det var svært varierende kvalitet under krigsårene. Det er imidlertid også mange gode minner forbundet med opplæringen i datidens folkeskole (Simonsen, 2021), til tross for noen historier knyttet til mobbing og utenforskap. Skolen var et sted både for utdanning og dannelse. Den lokale skolen var et samlingspunkt, og det de lærte dannet et fundament de tok med seg inn i ungdomstid og voksenlivet, der det var forventet tidlig selvstendighet.

Flere deltakere viser til at religion var en integrert og selvfølgelig del av skolen, mens i dag har vi en sekulær skole (Olsen, 2021). Det har lenge vært debattert i offentligheten og politisk om religionsundervisning skal være del av skolen. Ifølge Sagberg (2008) savnes en oppmerksomhet på barns åndelighet, forstått som det «å være» og «å bli» et menneske. Sagberg mener vi må

gi barn rom for å oppleve håp og mening, og at barn må erfare samfunnets kulturelle og religiøse tradisjoner for selv å finne sitt ståsted. Det er dessuten viktig å være klar over at forskningen om barns åndelighet er begrenset, og at det behøves et bredere perspektiv som også inkluderer andre religioner og kulturer enn den dominerende vestlige tradisjonen (Eaude, 2023).

Barn er ofte naturlig åpne for erfaringer med noe større enn seg selv og at noe er hellig (Adams et al., 2016), noe jeg forstår som forbundethet med naturen eller en høyere makt. Slike erfaringer av åndelighet trer særlig frem gjennom lek, der barn kan utforske hvem en er og hva det vil si å være menneske i samspill med andre. Vektlegging av den frie leken kommer også frem som en del av selvstendigheten som flere deltakere forteller om. Lek er tydelig helsefremmende (Glaser, 2021). Haidt (2024) påpeker at frilek er en motvekt og nødvendighet i dagens digitale væren, fordi leken fremmer mental helse. I nåtiden er mye av barns liv voksenstyrt i barnehage og skole. Nyere forskning har imidlertid påvirket en tendens der den frie leken gjeninnføres fordi den bidrar til motivasjon, nysgjerrighet og kreativitet (Jørgensen & Sele, 2024). Gjennom leken gis det rom for barns undring og fortolkning av eget liv. Derfor har lek en eksistensiell betydning som en symbolsk handling som representerer meningen med verden og livet (Amundsen, 2021). Livsfortellingene viser at barndommen hadde rom for frilek og moro, noe som har vært spiren til utviklingen av deltakernes selvforståelse videre inn i ungdomstid og voksenlivet.

Sammen med skolegang og det praktiske som deltakerne lærte hjemme, har leken også bidratt til ytterligere utvikling av ferdigheter, både i sosiale fellesskap og ved å bruke kroppen i idrett, frilek og organiserte aktiviteter. Det helsefremmende ses i deltakernes evne til også senere i livet å ha tro på sine egne ferdigheter og at de vil få til selv det de ikke kan fra før. Dette kommer tydelig frem i neste kapittel om voksenlivet, der mange virkelig sto på, arbeidet hardt, og flere skapte sine egne arbeidsplasser. Selvstendigheten og troen på egen mestringssevne tas også med inn i alderdommen, fordi en har erfart at mye er mulig på tross av at livet kan preges av lidelse, sorg og tap.

Tabell 2 – Barndommen

Menn	Oppvekst og familie	Krigen	Skole	Fritidsaktiviteter og lek
Arne	Var minst av 8 søsken og forteller om matmangel selv om han ikke kan huske at han var «direkte sulten».	Var 4 år da krigen startet, minnes ikke han var redd. Sier han husker de russiske krigsfangene godt.	Startet 7 års grunnskole da han var 7 år, de gikk annenhver dag. Det var ingen ungdomsskole.	Ungene lekte femøringer på strek, og guttene spilte fotball.
Bjarne	Han vokste opp med 2 søsken, hans mor var hjemme, og faren var i fast jobb som butikksjef slik at de hadde penger til «det de trengte» og ting andre så på som «luksus».	Husker bruddstykker fra krigen. De voksne var veldig redde for flyalarmen, at tysker fly skulle bombe. Under krigen bodde barna på en gård hos annen familie.	Gikk ferdig framhaldsskolen.	Minnes at de fikk fine julegaver, som rattkjelke, sykkel, ski og langløpsskøyter. Barna hadde en aktiv fritid med fotball, buekorps og deltakelse i skolemusikken.
Erling	Vokste opp i byen med en 11 år yngre søster, faren var sjømann og mye borte. Det var trangbodd. Faren var i marinen under krigen.	Husker flyangrep og at guttene samlet granatsplinter. Forteller om en ulykke da en kamerat fant en granat som gikk av, han var en av 8 gutter som kom på sykehus.	Gikk på barneskolen under krigen, fikk 7 år skole. Deretter 3 år realskole.	Det var barnerike familier i nabolaget, mange å leke med. Han hadde gode kamerater på skolen og på fritiden.

Gunnar	Født nordpå og flyttet til byen da han var liten, familien bodde i andre etasje med besteforeldrene i første etasje. Han husker godt at de hadde «klaskedo» som ble tømt av kommunens folk. Senere flyttet familien for seg selv til et moderne hus med vannklosett. Han hadde 3 brødre.	Mange minner fra krigen, bombingene av Laksevåg og Holen skole, opplevde eksplosjonen på bryggen, var også i Tromsø og så det tyske krigsskipet Tirpitz bli bombet. Husker freden, folk «høyet og sang» i gatene.	Det var delte klasser mellom jenter og gutter. I 7. klasse begynte krigen. I 8.–9. klasse måtte han jobbe som løpergutt ved siden av skolen, faren var utesegler under krigen og de trengte penger.	Gunnar minnes lek og fiske ved elven på Mindemyren, og på markene var det fotballbane. Han husker sommerferier der de reiste på landet, og i desember tok de trikken til byen for å se på juleutstillingen i Strandgaten.
Harald	Var fra arbeiderfamilie og vokste opp med 3 søsken i et rolig og godt hjem. Farens kommunale jobb sikret familien trygges inntekt, moren var hjemme. De bodde med besteforeldrene og lærte å ta hensyn til andre og ikke bare seg selv, de måtte dele på gleder og sorger.	Han gikk i 2. klasse da krigen brøt ut. Han har mange vonde minner fra krigen og bombing, sier han er pasifist. Det han ser på som positivt er samholdet og vennskap.	Tok ferje over fjorden til skolen. 7 års grunnskole, 8. klasse ble avbrutt grunnet krigen. Han sier at økonomien ikke tillot at han tok opp igjen 8. klasse	Husker han gikk på søndagsskolen med gode mennesker og lærte om Jesus og Bibelen, sier det var mye glede å hente der. Moren var økonomisk og sydde klærne, de hadde egne søndagsklær.
Ivar	Ble født i Bergen, har en eldre bror, faren var engelsk. Bodde med en tante i Oslo en periode etter krigen, flyttet tilbake da moren skaffet en leilighet i sentrum.	Familien flyttet til Stockholm under krigen, returnerte til Norge da det ble fred.	Gikk på ulike barneskoler, hadde lærevansker. Moren tok han til en privatskole, her ble det oppdaget at han hadde dysleksi.	

Jens	Da han var 4 år, dro faren til Amerika, men der fikk han vansker med å få fast arbeid og familien levde i fattigdom. Jens og søsteren måtte hjelpe moren økonomisk, han var løpergutt og kontorbud. Faren kom tilbake til Norge, men døde i en ulykke.	Han arbeidet på et mekanisk verksted og forteller at det gikk en tysk soldat rundt i lokalene, han snakket ikke med dem, men var der for at de skulle vise respekt til okkupasjonsmakten.	Gikk på skole i Bergen, de var en gjeng med gutter som gikk sammen, ikke så lang vei. Gikk ut 8. klasse. Han hadde det greit på skolen og likte det.	Jens likte fotball og friidrett, samt turer på fjellet.
Kjell	Vokste opp med 7 søsken på en større gård, slik at de hadde nok mat under krigen. Gården var veiløs og barna ble ofte sendt til bygda for å handle, de måtte også hjelpe til i arbeidet. Han sier: «Det var et tøft liv, men jeg hadde vel antagelig ikke noe vondt av det heller».	Han var ikke vennlig innstilt overfor tyskerne, en onkel ble drept og en annen ble sendt til leir i Tyskland. Husker tyske soldater overnattet på gården og de fryktet å bli tatt for å ha våpen. Var i Tysklandsbrigaden etter krigen.	Gikk første år på skole i bygda, deretter gikk de på skole lenger inn i dalen. Om vinteren bodde barna ved skolen en uke og var en uke hjemme. Lang skolevei på 7 km.	Som junior var han så god på ski at han ble innkalt til krets-samling, men faren var imot og han måtte bli hjemme og arbeide. Det synes han var dumt i dag, at han hadde sånn respekt.
Lars	Vokste opp i byen med 3 søsken, i et fattigslig bolig-område. Som barn gikk han mye med avisen og var løpergutt for å hjelpe familien økonomisk		Gikk på skolen hver annen dag.	Lars beskriver et nabolag der barna hadde det gøy, de gikk mye på ski og skøyter.

Martin	Foreldrene ble «gift i en fei» slik at moren slapp å få en lausunge. De bodde først i oldeforeldrenes hus. Det var etter Bergensbrannen, og veldig trangt om plassen. Senere fikk de kommunal leilighet, da var de blitt tre søsken. Faren var maskinist på båt og lite hjemme. Moren var 29 år da hun døde. Faren giftet seg på nytt, stemoren fikk han ikke et godt forhold til.	Han var voksen under krigen. Deltok i kamper i starten av krigen, ble tatt til fange av tyskerne og transportert til Bergen. Her ble han sluppet fri etter kort tid. Han fikk seg jobb som maskinistaspirant en stund og strøjobber, hadde lite penger. Husker bombingene av Holen skole.	Nevner ikke skole, men sier stemoren tvang han til å arbeide fra han var 12 år gammel, han var løpergutt om ettermiddagene syv dager i uken og hun fikk mesteparten av pengene: «Hun drakk jo og kjøpte snop til seg sjøl (ristet oppgitt på hodet)».	
Olav	Oppvokst i en bygd ved vestlandskysten, faren var fisker. I 20–30 åra var det vanskelig økonomisk, fiskere var helst fattige. Han var med og fisket vårsild, der fikk han halvt lot slik at han fikk penger til konfirmasjonsdressen.	Reiste til Shetland og levde av fiske inntil han ble innkalt til tjeneste i England. Han ble skadet og ble bedt om å bli offiser, men han var ikke interessert i militæret og bad om å få gå inn i saniteten.	Han har folkeskolen. Tok realskolen på ett år, etter krigen.	Han gikk på ski, ellers var det mye sosialt som skjedde på bygda. Han forteller at han feiret kong Haakon i London i 1942, han husker også at han holdt andakt på linja fra leiren.

Oomaar	Oppvokst i Somalia med to søstre og en bror. Da faren døde var han 8 år og moren ble alene-forsørger. En eldre søster døde som voksen i Somalia. Moren startet kiosk og var tøff som klarte alle utgiftene alene. Hun var hyggelig og streng, de måtte gjøre som hun sa og ikke gjøre noe galt, ellers kunne hun slå og gi barna juling. I Somalia var juling en akseptert del av oppdragelsen.	Han flyktet til Norge grunnet borgerkrigen i Somalia. Han husker mye ble ødelagt, ingenting fungerte og mange ble drept. Militære skjøt uten grunn og han sier: «Alle var livredde for å dø». Flere ble tvunget inn i militæret. Oomaar, broren og søsteren flyktet til Europa, bare han er i Norge.	Moren kjøpte bøker, men det var ingen skoleavgift. Han fikk skolegang frem til videregående.	Var mye med kameratene, de lekte og var på stranden. Han behøvde ikke å hjelpe til hjemme. Som ungdom begynte han å røyke og det var vanlig å spise Khat og drikke alkohol, som i Somalia er veldig sterkt.
Per	Familien hadde leilighet i andre etasje i et skolehus. De var fire brødre, alle fikk høyere utdanning.	Var 10 år da krigen startet. Guttene fant rom for leken: «Det vart litt spillopper ... hvis du ikkje fant på noe sjøl så var det ikkje noe anna. Me bygde hytte sammen, fiska og bada ... Sykla på gamle sykler, med noen vannslanger til dekk.»	Skolen var i huset de bodde. Han husker at læreren i 5. og 6. klasse var flink til å stille spørsmål, da ble han glad i å gå på skole og trivdes. Han var god til å lytte, men skrivingen var en «pest».	Per spilte fotball og hoppet på ski, og i ungdomstiden drev han med friidrett. Han var såpass god at han ble kretsmester flere ganger.

Rolf	Vokste opp med en eldre bror i en by på Østlandet. De bodde i en leilighet i bygård, men senere flyttet de til en gård på landet. Foreldrene tok seg veldig godt av barna, faren var lektor. Som skolegutt var det jobb på tapperi, papirfabrikk og et tysk tivoli.	Minnene fra krigen husker han godt, forteller om da lærere, inkludert hans far, ble arrestert og satt i fangenskap.	Startet skolen som 6-åring, og gikk 7 år. Forteller både om gode lærere og en lærer som mobbet enkeltelever.	Var aktiv med fotball, slåball, ski, bandy og skøyter. Lekte «kaste på stikka» med femøringer. Barna badet og stupte, også i elva selv om det kunne være farlig. Spilte i flere korps og i skoleorkesteret.
Sigurd	Var yngst av ni barn. Familien hadde et lite småbruk som de forpakta. Under krigen forpakta faren to gårdsbruk til i håp om å få ha de eldste guttene hjemme, men de ble sendt på tvangsarbeid slik at Sigurd og de yngre søsknene måtte hjelpe med gårdsarbeidet. Han tjente penger på å spikre «kassagavla» til sild.	Da krigen brøt ut var han syv år, og han minnes i begynnelsen av krigen når tyskerne kom innover fjorden og gårdshuset ble pepret med hagl fra flyangrepet. Etter krigen fant de miner i utmarka. Minnes også tyske bakere, de fikk smake brød og sirup.		Spilte gitar i et band med bestevennen sin. Han lånte en gitar til han fikk råd til å kjøpe seg en selv. Er selvlært, spiller på gehør.

Trygve	Hadde en god barndom med 3 søsken. Det var ikke så god økonomi i å drive gård, men mor og far skapte trygghet: «Vi fikk det vi trengte og så hadde de ei kristen tro og de ga oss og ei fremtid som er noe jeg ikke glemmer».		Barna gikk cirka en halv mil til skolen «på tøfler og tresko». Trygve hadde bare en lærer, som han trivdes godt med.	Det var ungdomshus i dalen, ungdomslaget hadde leik og litt dans.
Kvinner	Oppvekst og familie	Krigen	Skole	Fritidsaktiviteter og lek
Agnes	Hun vokste opp med 5 søsken. Moren omtales som fantastisk, hun var hjemme og «passet veldig godt på» barna.	Var ungdom under krigen og var begynt i arbeid. Hun husker det som en fæl tid, men også det fine i samholdet.	Hadde kun grunnskolen, der var det egne klasser for jenter og gutter. Hun var skoleflink.	
Alfhild	Hun var eldst av 4 søsken, og ble fødd på en øy. Hun måtte tidlig hjelpe til hjemme, blant annet passet hun småsøsknene. Familien bodde sammen med besteforeldrene, og Alfhild sier at hun hadde det godt.	Hun husker godt krigen, de hadde ingen særlig nød. Hun husker med glede når krigen var slutt.	Som barn rodde de til skolen, hun startet da hun var 8 år og folkeskolen var slutt da hun var 15 år. En lærer var utdannet ellers var det studenter, åtte ulike til sammen.	Det var hverken telefon eller elektrisitet, og de brukte robåt til butikk, kirken og besøk til slekt og venner.

Anna	Var yngst av seks, og det var åtte år til nest yngste søsken. Hennes mor var farens tredje kone, de to første døde i barsel. Oppveksten var veldig god, hun var mye med sin far fra hun var «pitteliten», stelte hønsene og potetåkeren, og hun lærte veldig mye. Hun fikk tidlig bruke robåten alene og fanget fisk til middag.	Var 5 år da krigen startet, husker blendingsgardinene og at hun var redd for krigsbåtene. Minnes da hun gikk til butikken, hvis hun hørte fly la hun seg i «lyng og brakje» til de var forbi. Ellers hadde de lite føling med krigen.	Lang skolevei. Hun trivdes på skolen og synes læreren var kjekk. De var 6 elever på 7 trinn og gikk to uker på skolen, deretter var læreren på en annen skole i to uker. På skolen fikk de være mye ute, også i gyntimen.	Var mye alene, men hadde hund og moren sydde dukke og faren lagde dukkevogn. Det var langt til nærmeste nabo og hun savnet lekekamerater, derfor gledet hun seg veldig til skolen. Om vinteren ble det skigåing og de bygde snøhytte.
Berta	Vokste opp landlig, i et godt hjem sammen med en bror og en søster. Hadde en god og vanlig barndom.	Husker tyske soldater som gikk fram og tilbake ved bunkersen.	Tok folkeskolen. Hun trivdes ikke så godt på skolen.	
Borghild	Vokste opp med en søster, moren var hjemme og faren var i fast jobb. Hun synes det har vært flott å bo i Bergen. Hun minnes et godt nabolag for barna, hun hadde mange venninner og husmødrene var hjemmевærende. Det var en fin tid å være barn, og hun var alltid i aktivitet.	Familien flyktet til en hytte da krigen brøt ut. De bodde i byen og hun sier de var redde for tyskerne. Som 16-åring bodde hun noen måneder hos en onkel og tante på en gård, der var det nok mat og fredelig med lite tyske soldater.	Hun forteller om veldig pågangsmot og nysgjerrighet som gjorde at hun absolutt ville begynne i skolen som 6-åring. Har 9 års skolegang.	Gikk på turn og danseskole. Familien gikk mye på fjellene. Barna gikk på ski på Landås, og tok trikken alene for å bade ved Paradis og Gloppedalen. Minnes godt den gangen hun var på tivoli og tok berg- og dalbanen.

Clara	Hun synes det var veldig fint å bo på Laksevåg, minnes at de gikk på stranden ved Bryggen og så på båtene. Hun vokste opp med en bror og en søster, hun sier det var trangt med mat hele tiden.	Har vonde minner fra krigen og alt det tapte. Etter krigen fikk de «sven-ske»-hus der de bodde med en tante og en onkel.	Hadde kun 7 års grunnskole, det var variabelt med undervisning og krigen var årsak til lite skolegang.	Hadde det kjekt i fritiden på «landet», der kjørte de båten mellom holmer og skjær, fisket reker og koste seg.
Constanse	Var etterpåklatt, yngst med 2 brødre. Hun ble favorisert og bortskjemt, men mener oppdragelsen var streng og de hadde dårlig råd. Hun hjalp til hjemme på gården.	Husker da tyskerne kom, da så de flyene og det ble ikke skoledagen.	Hadde lang vei til barneskolen, til slutt fikk de buss. Gikk ikke hver dag på skolen. 7 år barneskole, 1 år framhaldsskole.	Hun var de eldre brødrenes kjæledegge, da de fikk jobb kjøpte de sykkel og ski til henne.
Dagmar	Hun hadde en søster og foreldrene var lærere. Siden moren arbeidet hadde de barnepike, noe som var ualminnelig på den tiden. Det var ganske bra økonomisk med to jobber. Dagmar sier familien ikke hadde mye under krigen, men de sultet ikke.	Det var lektorer som ble drept av tyskere og hun forteller stolt om læreraksjonen som var en nasjonal protest mot nazistenes ideologi. Hun minnes den forferdelige eksplosjonsulykken i byen.	Gikk 7 år i en jenteklasse og trivdes på skolen. Skolegangen var begrenset grunnet krigen, moren bemerket at hun var et «leksikon i uvitenhet».	De bodde i et nybyggerstrøk, hadde en veldig god oppvekst der de var veldig mye ute og lekte.

Dagny	Da hun var 11 år flyttet familien på 6 søsken fra byen til en gård. Hun var eldst og måtte hjelpe mest til og det var en veldig overgang, litt skøy men mest arbeid.	Hun var ungdom under krigen.	Var ikke skoleflink. På skolen på landet var det en frøken og barn i alle aldre. Søsknene ble mobbet for sitt Bergensmål.	
Elbjørg	Har hatt en trygg og god barndom med 2 søsken på landet, det var alltid voksne rund dem og søsknene var gode venner. De bodde i huset til besteforeldrene sammen med tante og onkel, og lærte å ta hensyn til andre. Hun hjalp til på gården, likte godt å arbeide med dyr. På kammerset til besteforeldrene var hun ofte, der fikk hun lære å karde ull, lage garn og strikke	Elbjørg var ni år da krigen kom til Norge: «Eg huske det så godt endå. Alt var liksom så stilt. Me var litt redde og samtidig krig liksom». Det var lite mat og rasjoning, matauke (samle på mat) var ikke lov. De sanket bær og frukt og var oppfinnsomme for å få nok mat.	Gikk annenhver dag på barneskolen frem til krigen. Gikk ferdig folkeskolen. Tenker på dagens samfunn der foreldrene jobber, mens på den tida var mødrene hjemme, det gav en trygghet: «Når du kom heim i frå skulen og alt, så va de heima».	Faren tok dem med ut i naturen, på fjellet og sjøen, og på telttur. Hun var med på ulike idretter som friidrett, turn, håndball og ski. Det var mange unger som lekte sammen, det var ulike leker som slåball og veldig kjekt. Det var ikke så travelt som i dagens samfunn.
Erna	Vokste opp i byen i en vanlig familie, med foreldre og 2 brødre i en leilighet. Hun var eldst slik at hun fikk navnet «tante søster» i brødrenes familie. Hun omtaler det som et harmonisk hjem.	Reiste til en hytte da krigen brøt ut. Så leide de en gård frem til høsten, reiste da hjem for å gå på skole. Under bombingene av bryggen våknet hun av smellet og knuste vinduer i leiligheten. Husker godt freden med jubel og glede.	Skolen ble avbrutt grunnet krigen, det ble bytte av skole i 4 klasse. Minnes at det var alarm og de gikk i kjelleren til tilfluktsrommet, det var i «ikkje noe kjekt». Etter folkeskolen var hun 3 år på middelskolen.	Søsknene lekte mye sammen, og det var en tett familie med mange søskenbarn.

Fredrikke	Vokste opp med flere søsken og synes det var fint å hjelpe til med gårdsarbeidet. Husker da bestefaren døde. Har hatt en trygg og god oppvekst med håndarbeid og aktiviteter, familien hadde tid til hverandre.	Husker første skoledag, det var spennende. Lærerinna var litt streng, og det var et lite stykke vei å gå. Tok framhaldsskolen.	Barna i bygda var mye sammen, alle gikk på søndagsskole.
Frida	Hun var femte barnet av 10 søsken. Da moren døde var hun 11 år. Faren giftet seg på nytt. Frida hadde ikke et godt forhold til stemoren, sier hun ikke var glad i barn. Hun husker familien hadde nok mat, de hadde gris, kalv, høner og gåsedam.	Tyskerne hadde sykestue i etasjen over skolen, hun var «litt halvredd» dem. To brødre dro til Sverige. Faren ble arrestert, men han gikk fri samme kveld da han ikke hadde gjort noe galt. Sier det var stas når krigen tok slutt.	Gikk på skole under krigen. Hadde kun grunnskolen.
Gerd	Vokste opp i et «kjempagodt hjem» på et gårdsbruk på en liten øy i havgapet, nesteldst i en søskenflokk på 7. Faren var fisker og moren var mye alene med barna, noe som var slitsomt, men barna hjalp til.	Var 7 år ved skolestart. Gikk 7 år på skolen på øya. Reiste hjemmefra for å gå på framhaldsskolen, bodde da på internat i 2 år.	De lekte mye ute og hun har gode minner.

Gjertrud	Hun var en av 4 søsken, og sier foreldrene tok godt vare på dem. Gården var en av de største i bygda, de hadde både dreng og tjenestejente, og nok mat.			Om somrene var hun med til fjells med buskapen. Var på dans som ung, men hun hadde lite fritid.
Hanna	Vokste opp i byen med en yngre bror og de bodde i et arbeiderstrøk i byen. Hun ser tilbake på et kjempefint familieliv i en «veldig tett» familie. Hun hjalp sin bestefar som var handikappet. Barna var med foreldrene i foreningsliv og med koret.	Hanna var 17 år da krigen startet. Hun er en av få som forteller at faren var veldig aktiv i «undergrunnsbevegelsen».	Hun forteller med glede om kort vei til barneskolen like ved huset der de bodde. Hanna var skoleflink og fullførte 10 års grunnskole og middelskole.	Minnes sommerferiene på en gård på landet. Hun var speider i KFUK, fikk også venner der. De gikk på barne-møter i kirken og Frelsesarmeen.
Hildur	Vokste opp på gård med 2 yngre brødre. Hun hjalp med dyra, fiske og hente tømmer i skogen. De hadde rikelig mat; fisk, kjøtt, melk, poteter og grønnsaker. Moren hjalp andre familier med mat og klær. Faren var tømmer og bygget huset deres.	Var hos en familie som skjulte rømlinger for tyskerne. Om belønning svarer hun: «Eg har fått ein medalje etter 75 år. Eg syns da var litt seint å få. Kunne godt ha fått den før syns eg».	Skoleveien var lang og de gikk på en sti, noen ganger fikk de skyss med båt, eller de gikk på ski. Etter hvert ble veien fornya og tryggere å gå.	Hun var med både faren og moren i arbeid fra ung alder, og sier det var kjekt og hun lærte mye. De hadde også tid til lek og være barn uten dagens travelhet.
Ingrid	Bergensdame som hadde en veldig fin barndom med 2 yngre brødre.	Ingrid husker at de flyktet til en hytte under krigen. Hun husker også eksplosjonen i 1944.	Likte seg veldig godt på skolen, synes ferien var for lang.	Var med i speideren og idrettslag, hun likte å gå turer, og de var mye ute og lekte.

Ingveig	Ble fødd i Troms og var eldst av 9 søsken. Familien bodde i eget hus sammen med onkelen og besteforeldrene, de hadde gårdsbruk med dyrehold.	Under krigen måtte de evakuere, hun har vonde minner fra krigsårene.	Hadde kun grunnskolen.	Likte godt håndarbeid, strikket mye. Er sosial, liker å treffe folk og prate.
Janna	Er fra Nord-Norge, familien bodde med besteforeldrene, 9 personer i et gammelt hus. Moren var lærer og reiste bort for å jobbe. Bestemoren tok seg av barna, og det omtaler Janna som trivelig. Hun var eldst av 4 søsken, og hjalp mye til hjemme.		Da hun gikk på skole, var det flere trinn i samme klasse.	Lærte å strikke. Ble med i klubb og forening, de var en fin vennegjeng, de gikk på dans. Var veldig sosial, var med i en kristen ungdomsforening.
Josefine	Var kjøpmannsdat-ter og vokste opp med 7 søsken. Da hun var 3 år døde moren og faren giftet seg på nytt, og det er stemoren som omtales som mamma.	Forteller om bryllupsreisen og hotellverten banket på døren om natten og sa at de må dra fordi tyskerne hadde tatt hotellet. Hun fikk med seg kofferten med bryllupsga-vene i sølv.	Josefine hadde astma som barn, noe som gikk utover skolegangen. Startet på skolen som 7-åring, de gikk hver dag 3-4 timer, med gradvis økning til 6 timer i 5. klasse. Tok realskolen.	Hun minnes da hun var 9 år og var på kino. Hun var aktiv i turn i ungdomstiden, da var astmaen blitt bedre.
Kari	Hadde en søster og sier hun kommer fra en «vanlig fattig familie», de bodde i en bygd nordpå.	Familien evakuerte under krigen, de kom i kryssilden mellom tyske og engelske fly, og så mange sårede soldater. Da de returnerte var huset ødelagt av splinter.	Forteller om mobbing på skolen, og at det grunnet krigen ble lite skole. Tok realskolen ett år, men så ble Kari alvorlig syk og kom ikke tilbake på skolen.	

Kristine	Var eldst av 8 søsken, hun vokste opp på en ganske stor gård sammen med tanter og besteforeldre. Hun hjalp til hjemme og er glad for alt hun lærte. Moren savnet egen utdanning og faren var ingeniør	Ble født under krigen.	Barneskolen var bare fem minutters gange hjemmefra. Det var 7 år skole, deretter 3 år på realskolen.	Som ung tok hun sommerjobb på sykehus i byen, det var fint med lommepenger og kunne gå på kino, samt være litt frie.
Lillian	Ble født litt i utkanten av byen. Vokste opp med 2 søsken, de bodde sammen med storfamilien frem til faren bygget egen bolig. Hun forteller om et dårlig forhold til sin mor og far, men en snill bestemor og tanter.	Familien opplevde at tyskerne tok huset slik at de måtte flytte. Hun husker de gav mat til russiske fanger.	Gikk annenhver dag, flere klassetrinn sammen. I 1. klasse var lærerinnen veldig grei, senere hadde hun en lærer som favoriserte de med «posisjon og penger». Gikk framhaldsskolen.	Hun omtaler at de måtte hjelpe til på gården og hadde lite fritid.
Liv	Var nummer 10 av 12 søsken og sier det var lite penger i familien. Faren var skomaker. Når de ble større var de med i arbeidet, de dyrket poteter, grønnsaker og hadde mye epler. Var de sultne så gikk de i åkeren og forsynte seg.	Var ni år da krigen startet, sier de ikke merket så mye bortsett fra mangel på visse typer mat som smør.	Fra hun var 7 til 14 år gikk hun på en liten skole der alle trinn var samlet. Det var en time hver vei på en sti og de ble våte på beina, faren lagde sko, men ikke gummistøvler.	Liv har lyse minner fra barndommen, de var mye ute og lekte.

Magnhild	Vokste opp veldig fritt med 2 søsken. Det var fint og godt med snille foreldre. De hjalp til med gårdsarbeidet, selv om hun var litt redd for dyr, lærte hun å melke.		De var 12–15 barn i klassene og gikk hver annen dag på skole, hun sier lærerne tok godt vare på dem.	Forteller at hun hadde mye gøy sammen med søknene.
Margit	Var eldst av 5 søsken. De var uten strøm og innlagt vann, klærne måtte vaskes i kokende vann og skylles ute, og de hadde utedo. Faren drev butikk slik at de hadde det forholdsvis bra. Barna hjalp til, og hver lørdag måtte de vaske gulvene.	Margit sier hun ikke glemmer krigens start da hun var ni år. De så lite til tyskere, hun minnes at det var mindre mat, blendingsgardiner og ingen såpe eller radio.	Margit erindrer at hun var åtte da hun startet barneskolen, de gikk på skolen hver dag, og de var ikke inndelt i klasser.	
Nikoline	Vokst opp på gård som nesteldste jente med 3 yngre brødre. Har hatt en fantastisk barndom, med foreldre som tok barna med, og det var alltid folk til stede.		Kort vei til barneskolen første 4 år, gikk deretter på sentralskolen ned i bygda.	Hun omtaler seg som en typisk guttejente. Det var et veldig fint ungdomsmiljø i bygda.
Nora	Vokste opp med en mye eldre bror, moren var mye alene. Faren arbeidet på sjøen og hun fikk være med på lengreturer. På turene med faren gjorde hun skolearbeidet med moren som lærer.	Bombing og tyske parader var skummelt: «Krig og elendighet og sirener, og du ble dradd ut av sengen og for ned i kjelleren i en forferdelig fart, og satt der om natten til det hele var over.»	Synes det var kjekt på skolen, flyttet da hun var 11 år og det var skummelt å begynne på ny skole, men sier det gikk fint. Var ikke så glad for lekser og pugging av salmevers.	Nora hadde kjekke venner rundt seg, de lekte mye ute. Hun husker hun fikk sykkel, og minnes somrene på morens hjemsted, en gård med dyr.

Olga	Hun vokste opp på gård med 3 søsken, i et godt hjem selv om de ikke hadde flust. De skulle vært flere, men før hun ble født døde en gutt i en ulykke i skogen under hogsten.	Husker hun ble stoppet en gang de var uten grenseboerbevis. Studerte sykepleie og det manglet utstyr, f.eks. måtte de koke og bruke om igjen bandasjer.	Det gikk bra på folkeskolen, tok så allmennfag på realskolen 2 år, bodde da på et «kryp-inn» for å korte reiseveien.	Lærte å sy som barn.
Oline	Vokste opp i et øysamfunn i en søskenflokk på 6, barndommen var god og sutalaus. Faren var maler og mye borte. De bodde med besteforeldre og en tante.	Under krigen var hun taus på ulike gårder i nabobygda, var lite hjemme fordi det ikke gikk båt.	I barneskolen var det ikke klassetrinn og de gikk annenhver dag.	Ungdommen treftes jevnlig, mange gikk på møte på Bibelskolen.
Pauline	Født og oppvokst i Finland, del av den svensktalende befolkningen. Da hun var 9 år, fikk hun en lillebror. Foreldrene kom fra prestefamilier, hun kunne ikke tenke seg å være noe annet enn metodist: «Jeg er ikke aktiv, men i hjertet er jeg det».	Hun opplevde å leve sine første år i Sverige som krigsbarn i en svensk familie, og herfra har hun bare gode minner.	Hun kom hjem til Finland og startet skolen som 7-åring.	Hennes mor var musikalsk, og Pauline startet med piano da hun var 8 år. Hun hadde talent og fikk privatundervisning og som ungdom fikk hun undervisning på musikkhøgskolen.
Petra	Vokste opp i en liten bygd som yngst av 7 søsken. Hun var mye alene med mor og bestemor fordi faren var på sjøen, og søsknene var flyttet hjemmefra.	Gikk på skole under krigen.	Det var lang skolevei. Petra har grunnskole og ett år på ungdomsskolen.	

Ragnhild	Vokste opp på gård med foreldre og 4 søsken, samt besteforeldre i ene enden av huset. I nabohuset bodde to gamle onkler, og hun hadde mange slektninger i bygda. Faren ble påkjørt av toget, han døde da hun var 6 år. De hadde det trangt økonomisk, men fikk hjelp av storfamilien.	Ragnhild minnes: «So kom freden, og da huska eg veldig godt. Da var kjempestort».	Det var ikke veg, kun jernbane, for å komme på skole måtte de ro over vannet. Etter 7-års grunnskole var det 1 år på framhaldsskule. Hun ønsket realskole, men grunnet morens sykdom ble det ikke mulig.	Hun hjalp til på gården som barn, hesjet og høyet og melket kyr. Drev med turn.
Rigmor	Var en av 7 søsken, sier familien var fattig, men lykkelige. Faren døde tidlig, hun beundrer moren for strevet som enslig forsørger.		Hadde kun grunnskolen, det var ikke penger til videre utdanning.	Sier barndommen var tiden med hennes beste minner.
Signe	Var eldst av 5 søsken på et småbruk ved kysten, de var sjøberga og hadde nok mat. De var uten vei, derfor var transporten på sjøen.	Født rett før krigen. Husker litt fra slutten, da var det tyskere som kom innom, de kartla familiene, navn og alderen.	Signe reiste til besteforeldre for å gå på barneskolen, var der i to uker og hjemme en uke. Har grunnskole og framhaldsskolen.	Trivdes hos besteforeldrene, der var det mange barn å leke med.
Solveig	Var enebarn og savnet det å ha søsken, men sier hun har hatt en «vanlig» og god barndom.	Ble født under krigen.	Gikk på todelt skole, tok framhaldsskole og realskole.	

Svanhild	Vokste opp som yngst i en familie med 3 jenter og 2 gutter. Faren døde bare 47 år gammel, da var Svanhild 6 år.	Sier lite om krigen, bodde hjemme, var 19 år da krigen sluttet.	Svanhild tok realartium.	
Tove	Opplevde som ett-åring at ungflokken på 5 ble splittet da moren, bare 25 år, døde av lungebetennelse. Hun ble sendt til en annen bygd og vokste opp hos besteforeldrene. De hadde lite penger. Tove beundrer besteforeldrenes innsats, som fostret 14 egne barn og henne selv og en av søstrene.	Det var uvisst om broren døde i et angrep på båten han var på. Hun synes det var fantastisk da krigen var slutt, og de fikk vite at broren levde. Han var gått inn i «den skjulte norske hæren som var her i Norge, som arbeidet på skogen».	Tove forteller at hun måtte arbeide også når hun gikk i skolen, men hun var ikke noe skolelys og mye syk: «Jeg hadde astmatisk bronkitt så jeg lå flere uker om vinteren, men jeg var nå på skolen en stund.»	Minnene fra hjemmet er bare gode, de hadde godt humør. De voksne skjermet barna og maktet å skape en god familiehverdag.
Turid	Vokste opp på gård, var nestelst av 4 søsken. Faren reiste vekk på arbeid og hun hjalp til hjemme, sier hun alltid har vært glad i dyr. Forteller om en stor slekt med mange søskenbarn.	Snakker ikke om krigen, men nevner mangel på reimer til skøytene.	Gikk 2 dager første årene, deretter 3 dager i grunnskolen, så framhaldsskole. Hun likte ikke skolen så godt, likte best praktisk arbeid.	Gikk mye på ski og hjemmelagde skøyter. Det var mange festlige lag der ungdommene kunne møtes.
Unni	Var yngst av 3 søsken, eldste døde som spedbarn. Bodde sammen med farmoren og to av farens søstre. Moren jobbet sesongvis i butikk, faren var snekker.		På skolen likte hun best håndarbeid og å lage ting, sy og strikke.	Hun likte å sy klær til seg selv og familien, var 14 da hun kjøpte sin egen symaskin på avbetaling.

Valborg	Vokste opp litt utenfor en by med en bror og en søster, moren var hjemme alltid, men faren var mye borte på arbeid.	Faren jobbet for tyskerne, og Valborg mener det var nødvendig å ta det arbeidet en kunne slik at familien hadde det godt.	Hadde kun grunnskolen.	Hun likte å spille og synge og var med i skolekoret.
Vigdis	Vokste opp på gård med en yngre søster, deltok mye i arbeidet. Bodde med besteforeldre, det husker hun som godt. Dette var godt samhold i storfamilien, med tett kontakt til tanter og onkler.	Under krigen kom søskenbarnet for å bo hos dem, og de ble gode venner.	Ble mobbet av en lærer på skolen. Hun likte ikke skole så godt. Tok ett år framhaldsskole, deretter var hun hjemme og hjalp til på gården.	Vigdis likte idrettsstevner og vant løpsøvelser. Hun gikk på søndagsskole.
Wenche	De var 4 søsken. Moren var hjemme, laget mat og vasket klær, det var tungt uten innlagt vann og strøm. Hun har hatt en herlig barndom, bodde rett nedenfor Skansen, der lekte de og plukket blomster.	Husker fra hun var 3–4 år gammel. Minnes tilflukt i et kjøkkenskap og eksplosjonen på bryggen da huset ble ubeboelig. Husker freden og feiringen av 17. mai med flagg og bjørkepynt som helt vidunderlig.	Hadde kun grunnskolen.	Forteller om da hun i tenårene var så heldig at hun fikk betalt permanent av tanten sin, og tanten spanderte også noen ganger kino. Husker barnas lek med glede.

